

КОНФЛІКТ ІДЕЙ У ФОЛЬКЛОРИ ПЕРІОДУ УНР ТА ЗУНР (ДЖЕРЕЛА, ЖАНРИ, ОБРАЗИ, ПОСТАТІ)

Оксана КУЗЬМЕНКО

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0512-6388>

кандидат філологічних наук,
старша наукова співробітниця,
Інституту народознавства НАН України,
відділ соціальної антропології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: kuzmenko.oksana@gmail.com

У статті зроблено комплексний семантико-структурний, концептуальний аналіз українського фольклору, який стосується періоду діяльності УНР та ЗУНР. Метою статті є висвітлити основні аспекти «народної» версії історії та науково-академічного дискурсу періоду 1917—1920-х рр. Головним завданням є показати глибину конфлікту державотворчих ідей у площині «народ (селяни) — політики», різновекторність бачення політичного проекту «Україна» в Галичині, Буковині та Наддніпрянщині. Стверджується, що розпорошеність джерел — основна причина відсутності цілісного корпусу автентичних текстів історичного фольклору, що описує перипетії Української революції та Громадянської війни. Вияснено, що деякі матеріали містять видання 1920-х рр., зокрема «Етнографічний збірник» (Київ), раритетні пісенники, часописи («Стрілець», «Український стрілець»), а також архівні колекції, але основним джерелом є сучасні польові записи авторки та інших фольклористів.

У підсумку стверджено, що фольклорний текст може виражати актуальні небезпеки політичної кризи, яка ґрунтується на політичній неграмотності населення, живиться пасивністю, стихійністю дій значної його частини. Сто років тому це сталося з українським селянством, що спровокувало складну схему громадянської війни та призвело до втрати шансу збудувати соборну національну державу. *Методологічну основу* праці становлять принципи об'єктивності та історизму фольклору, а основними методами — структурно-типологічний та метод концептуального аналізу.

Ключові слова: історичний фольклор, регіональна фольклорна традиція, жанр, мотив, образ, війна, Українська народна Республіка, Західно-Українська народна республіка, С. Петлюра, Н. Махно, А. Денікін.

Oksana KUZMENKO

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0512-6388>

Candidate of Philological Sciences (Ph. D. in philology),
Senior Researcher at the Ethnology Institute
of National Academy of Sciences of Ukraine,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: kuzmenko.oksana@gmail.com

THE CONFLICT OF IDEAS IN THE FOLKLORE OF UNR AND ZUNR PERIOD (SOURCES, GENRES, IMAGES, FIGURES)

The article presents a conceptual analysis of folklore pertaining to the activity of the Ukrainian People's Republic (UNR) and the Western-Ukrainian People's Republic (ZUNR). The purpose of this study is to identify the peculiarities of the «folklore» version of history and scholarly & academic discourse of the 1917—1920's. The main task was to show the depth of the conflict of state-building ideas along the axis «people (peasants) — politicians», the multivectoral vision of the political project «Ukraine» in Galicia, Bukovina and Dnieper Ukraine regions. Due to the fact, that the sources are utterly scattered, there are no authentic texts of historic folklore depicting the events of the Ukrainian revolution and the civil war.

The author investigates the peculiarities of works including the satirical couplets and *chastivkas*, lyrical and epic songs, oral stories, narrative memorates. A complex analysis of regional traditions (Lviv, Kyiv, Zaporizhzhia, Vinnytsia regions), which is the object of this analysis, showed that despite the locally specific thematic groups, there is a strong general folklore conceptual basis revealing itself in the depiction of the enemy-conqueror, the motives of combatant's fatal death of a soldier, cruelty of captivity. The folklore concepts, which make the subject of this research, bear the semantics of significant moral and philosophical categories of existence pivoting around the oppositions: sin/punishment, human/inhuman, good/evil, truth/falsehood. The author investigates «Lviv» tales and the song paradigm *And on Sunday morning before the sun goes up* (A v nedilju rano shche sontse ne skhodyt') which indicate that folk works disclose a set of problems causing the defeat in 1918—1919 Ukrainian-Polish war. They are coded with the dramatic motives of fatal death due to the epidemics of typhus, images of starvation and misery amongst the army troops, motives *captivity* and *betrayal*. It is proven that the works are traditional and folklore-based which is seen in the actualization of resources of folklore language, epic images and stylistics.

The author has underlined historical prototypes and semantic markers of wartime activists (Anton Denikin, Nestor Makhno, Myron Tarnavsky). Among them most of attention is paid to analysis of the ambivalent UNR Chief Symon Petlura (leader / traitor) and peculiarities of the folklorization of the historic Warsaw Pact event of April 21, 1920.

It is summarized that the folklore text articulates the relevant hazards of the political crisis. The latter bases itself in the political illiteracy of the population, feeds on the passiveness, chaos in actions from the side of the bulk of Ukrainian peasants, and these paved way for a complicated scheme of civil war and altogether caused the loss of chances to build a united national state.

Keywords: historical folklore, regional folk, tradition, genre, motif, image, war, Ukrainian People's Republic, Western-Ukrainian People's Republic, S. Petlura, N. Makhno, A. Denikin.

Вступ. У сучасному житті України погляд на геополітичні розломи минулого століття, у якому виборювалася українська державність та кристалізувалася національна ідентичність, з кожним днем все більше притягує увагу дослідників різного гуманітарного профілю. Незначний часовий відрізок 1918—1923 років, що розпочався по закінченні Першої світової війни (1914—1918), що призвела до розпаду двох потужних імперій, зумовила появу модерних держав, надалі залишається актуальним для уважного всестороннього вивчення. Адже тодішня європейська воєнно-політична нестабільність, драматичні колізії проголошення і становлення Української Народної Республіки (УНР) та Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), класова розділеність, перевага соціальних інтересів над національними — усе це було визначальним у державницьких перспективах українського народу. На жаль, сформувалися чинники, які призвели до втрати єдиного курсу та соборності, до остаточного захоплення більшовиками влади та встановлення радянського режиму на більшій частині української етнічної території.

Свою вагому лепту у міждисциплінарний науковий дискурс про передумови і наслідки Української Революції (1917—1921) й надто складного для одновимірного трактування періоду Визвольної боротьби, подекуди трактованого як «громадянська війна», вносить *історично-політичний фольклор 1918—1920-х рр.* Вивчення цього пласту української народної творчості має свою історіографію, починаючи від перших фахових записів 1922—1930-х років (В. Білий, В. Петров, М. Левченко, А. Лобода, Г. Нудьга, Є. Недзельський, Г. Сенько) та досліджень радянської фольклористики (І. Березовський, Г. Сухобрус, В. Хоменко, В. Бойко, С. Мишанич) до новаторських праць 2000-х років (І. Кушніренко, І. Павленко, Р. Кирчів, Б. Кіндратюк, Р. Крамар, Є. Пащенко, Є. Луньо, Л. Іваннікова). Ці праці, однак, не вичерпують суспільно-культурну проблематику предмету дослідження.

Тому метою нашої студії є показати генезис та концептуальне спрямування циклу творів історичного фольклору, який відображає стратегічний конфлікт, що зумовив певний антагонізм між двома гілками державницьких сил та неузгодженість політично-військових дій урядів УНР та ЗУНР. Задля роз-

криття мети передбачено низку завдань: 1) проаналізувати власні польові записи, архівні джерела, друковані твори про період Української революції, який охоплює події польсько-української війни (листопад 1918 — липень 1919), першої та другої війн Радянської Росії проти УНР (грудень 1917 — березень 1919), українсько-білогвардійського збройного протистояння; 2) розглянути народні твори під кутом зору їх історико-культурологічного та ідеологічного значення; 3) здійснити сюжетно-мотивний аналіз корпусу різножанрових текстів, визначивши персонажі, прототипами яких стали військово-політичні лідери того часу; 4) через семантичні домінанти фольклорних образів та концептів показати глибину соціальних розламів у площині «народ (селяни) — політики», «військові — політики», що впливало на бачення моделі «Україна» в Галичині та Наддніпрянщині.

Дослідження фольклорної картини історичних подій зазначеного періоду є *актуальними* з перспективи оцінки сучасної політичної ситуації в Україні та передумов нової російсько-української війни.

Основна частина. *Джерела.* Практика системного записування українських народних пісень, усних оповідань, сатиричних творів, опертих на гострі враження і політичні спостереження з війни, зародилася у час Першої світової війни. Найбільш яскраво ця діяльність проявилася у середовищі українських січових стрільців (Легіону УСС) [1, с. 17—40]. Незабаром чимало з стрільців опинилися у лавах нових бойових з'єднань, бригад та корпусів Дієвої Армії УНР (ДА УНР) та Української Галицької Армії (УГА). Обидві відважно стали на захист спільного політичного ідеалу — національної української держави.

У час запеклих змагань за головну ціль Осип Назарук як колишній керівник «Пресової квартири УГА» та Головного управління преси й пропаганди уряду УНР, редактор фронтової газети УГА «Стрілець» звертається до ідеї запису воєнного фольклору УГА. У співавторстві з істориком, редактором основного пресового органу ЗУНР «Республіка» (Станіславів) Іваном Кревецьким друкують звернення під назвою «Як писати мемуари». У переліку практичних вказівок і пояснень, призначених «для всіх», читаємо: «Подати всі відомі мемуаристові жовнірські і воєнні пісні, оповідання, анекдоти, дотепи і т. п.» («Стрілець», 1919, 1 жовт., с. 3).

Уже через два тижні з'явилися *перші газетні дописи фронтовиків*. Варто, для прикладу, пригадати нарис стрілецького барда Романа Купчинського «З перших вражін на фронті Бригади УСС» («Стрілець», 1919, 13 жовт., с. 2), який описав ситуацію на залізничній станції, де зустріч із станційним урядовцем та лісівником виявила збайдужіння та пострах тих, хто за кожної влади хотів тільки вижити, і ще більше увиразнила відвагу повстанців під керівництвом генерала Армії УНР, командира Другого зимового походу, отамана Юрія Тютюнника (1891—1930), з якими на Вінниччині заізналися стрільці. Саме цим одчайдухам Р. Купчинський дав високу характеристику — «справдешні герої», які незважаючи на брак амуніції, відсутність доброго одягу, харчування вели свою запеклу війну із денікінськими корпусами генерала Я. Слащова, який згодом перейшов на сторону більшовиків.

Майже у той самий час був написаний репортаж «Махно і махнівці» Андрія Баб'юка (Мирослав Ірчан), який у вересні 1919 р. уперше побачив вояків із загонів отамана Нестора Махна, що діяли на півдні України. У тексті галичанина-стрільця, який пройшов світову війну у складі регулярного війська, майбутнього адепта більшовицької пропаганди та активіста ЧУГА, прочитується шире зацікавлення тогочасним повстанським рухом на Наддніпрянщині та романтично-фольклорне бачення його активістів: «Ми дивилися на них як на людей з другого світа. Їх обличчя чорні, в очах вогонь, а на голові буйне волосся. Одягнені різнородно. З нами воювати не думають» [...] «Про Махнівців знаємо з часописів. [...] Легендарні оповідання про Махнівців, як страшних і безпощадних людей пригадалися мені» [2, с. 4—5]. Десять років по тому фольклористи запишуть на Полтавщині легенди про чарівну силу отамана-перевертня та оповідання про безглузду анархію махнівців [3, с. 75—77].

Подібного спрямування фрагмент спогаду поручника Павла Лаха від 20 листопада 1920 р., де описано зустріч галичанина із вінницьким отаманом Яковом Шепелем (1894—1921), якого невдовзі убив більшовицький агент: «Коли ми наближались ще під Жмеринку, в селах, через котрі ми переходили, багато оповідали нам за того отамана. З тих оповідань виходило, що цей Шепель якийсь характерник, що з кожної небезпеки потрапить ви-

плисти на верх. Він являвся месником селян за кривди наношені народові червоними солдатами і «черезвичайними комісіями» [4, с. 36].

У такому традиційному ключі змалювання епічного героя — як богатиря та характерника — починали формуватися художні образи учасників селянського руху опору. Творилися нові усні наративи про незнищенного отамана-месника початку ХХ ст., який самостійно бореться за народну справедливість. Подібні локальні твори почали з'являтися тоді, коли політичний конфлікт між лідерами Директорії (14 листопада 1918 — 10 листопада 1920), слабкий контроль над армією породив соціальний феномен «отаманщини» та отаманів, яких, за останніми даними, було 35 осіб [5, с. 209]. Упродовж 1918—1919 рр. отамани з різною інтенсивністю та корпоративними цілями виступали на теренах УНР «проти ворогів народу — поміщиків і буржуїв». Їхня партизанська діяльність суттєво відрізнялася від організованого повстанського руху, часто підважувала зусилля національно зорієнтованих регулярних бойових частин УГА та УНР, які, проте, не завжди мали належну підтримку від населення у регіонах.

Особливу напругу відчували галицькі стрільці, які у липні 1919 р. перейшли кордон через ріку Збруч. За два роки по тому начальник Пресової квартири УГА Осип Левицький у праці «Галицька армія на Великій Україні» (Відень, 1921) напише, що, відступаючи, стрільці йшли з тужливим співом, яким «заглушити хотіли біль, що гриз серце» [6, с. 7], але й з надіями «Через Київ — на Львів!» повернутися на етнічні землі. Незабутні враження лягли в основу кількох авторських елегійних та маршових пісень, що були написані влітку-восени 1919 р., спопуляризовані у Галичині пізніше, вже у міжвоєнний період:

*Поспішають галичани,
Піт їм очі вийв.
Гей! Гей! Генерали кажуть:
«На Київ, на Київ!»
(«Із-за гори високої»)* [7, с. 158].

На Східному Поділлі стрільці зіткнулися із труднощами порозуміння з цивільним населенням. Навдовго залишилися гіркі спогади про те, як «...Армія для населення, а населення для Армії були чужими. Одні мовчки йшли вперед, а другі мовчки їх провожали» [8, с. 8]. Згодом унаслідок добре організованої культурно-пропагандивної праці Пресо-

вої квартири УГА та діяльності освітніх гуртків, театру вдалося налагодити ширші контакти, що дало змогу сучасним історикам стверджувати, що «відносини галицьких вояків з подолянами були загалом мирними, приязними» [9, с. 182]. Однак оповіді, які функціонують у сучасній усній традиції Вінниччини, показують, що мотиви «нерозуміння», «довіри до війська», нові кліше «якої власті хочеш», «війна за наших і за наших» — усе це залишилося як матриця фольклорного «знання» та історичної пам'яті нащадків тих, хто вижив після Голодомору 1932—1933 рр.:

«Питаються: «Якої власті...?» А прийдуть другі. І не знати, кому вірити, і що він за їден. То вони... (казали ше мама моя, теца, жили довго), то казали, що тоже... Їдні прийдуть: «Якої власті хочеш?»». То другі: «Якої власті хочеш?»». А якої сказати?!»¹ [10, арк. 55].

У прозових творах цього тематичного циклу хронологія воєнних веремій залежить від різких змін (місць, ситуацій, настроїв). Про це влучно сказано у прислів'ях та приказках, наприклад, про зміну влад («*Яка власть, така масть, / Яка влада, така помага*» [11, с. 34]) чи поведінку людей («*страх всі позабували*» [3, с. 69]). Історизм та «конкретність» прози марковано не тільки топонімами, але також соціонімами і політонімами, зокрема такими як «петлюрівці», «гайдамаки», «австріяки», «німці», «христопродавці», «красні» / «більшовики», «білі» / «біляки», «деникінці» / «деники», «махновці / махнівці», що походили з повсякденного мовлення. Порівняймо фрагменти різножанрових текстів: два меморати (від «учасника громадянської війни», робітника з Донецька, та колишнього старшини УСС, офіцера Армії УНР Т. Мамчура) та переказ, записаний на Бердянщині у наші дні:

1. *«Австрійці — ті народ був якийсь більш свій, а мадари були прокляті, злі. Прийдем, було, до їхнього двора, так гонять»* (зап. 1937 р.) [12, с. 337].

2. *«Населення до цього часу називає нас «петлюрівцями», а галичан — «австріяками», причиною цього є брак сталого контакту і організованого зв'язку з народом, який іноді самостійно і незалеж-*

но від нас партизанкою проводить боротьбу проти своїх ворогів» (зап. 1960-ті рр.) [13, с. 448].

3. *«Були то грізні часи, коли люди поділилися на «красних» і «білих». Страшно тоді було, бо ріки крові проливалися, а брат ішов на брата. Неначе кінець світу настав [...]»* (зап. поч. ХІХ ст.) [14, с. 31].

Роки 1919—1920-й були украй важкими для українського регулярного війська та визначальними у багатьох аспектах державотворчих інтенцій. Але саме тоді стали помітними відмінності в українських психотипажах й особливостях армій, які по свіжих враженнях описав О. Назарук у праці «Рік на Великій Україні: конспект споминів з Української революції» (Відень, 1920). Перебуваючи у Кам'янці (тодішній столиці УНР), він зауважив, що «просте селянство Великої України представляється більше войовничо, чим галицьке. Але зате старшини та підстаршини на загал без ініціативи, що видно по собі видавання наказів» [15, с. 27].

Селянський стихійний активізм наддніпрянців, що опирався на військову силу як інструменту протидії різним насильствам, викликало до життя прислівки. У жанрі частівки, де головним є мотив «захист свободи», вони перетривали до наших днів на Запоріжжі:

*Ой яблучко
Не котись у воду,
Іди Грицю до Махна —
Захищай свободу!* [16, с. 63].

Образи. Вимогливо-критичне ставлення до воєнний лідерів, яка є однією з головних установок у мотивах українського історичного фольклору, що стосується подій 1917—1921 років, увиразнює ідеалізований **образ простої людини**. Більшість рядових солдат походила із селянського середовища, свідомою частиною якого, незважаючи на локально-регіональні відмінності, брак політичної поінформованості, попри втому від світової війни та сконцентрованість на житті родини й села, насправді живила загальний революційно-державницький рух. Мейнстрім того, як «...з «православного», як називали себе наші дядьки, творилося людину з національною фізіономією» [17, арк. 160] добре проглядається у сюжетності текстів переказів, які можна було записати щойно після проголошення незалежності України

² Зап. 1989 р. у м. Гуляйполе.

¹ Зап. О. Кузьменко 26.06.2006 р. у с. Курашівці Мурованокуриловецького р-ну Вінницької обл. від Колесник Параски Дмитрівни, 1937 р. н., 6 кл. осв., працює у колгоспі, пенсіонерка.

(«Як подоляк переховав галицьких стрільців у полукіпку», «Як подільські селяни ішли в петлюрівське військо» та ін. [18, арк. 120—124]).

Чи багато у час революції було зібрано автентичного українського фольклору? Сьогодні важко відповісти на це запитання. Відомо, що архів УГА, яким завідував І. Кривецький, був знищений у вогні 1920-ті роки, а мемуарні записи офіцерів армій УГА та УНР, в яких можна віднайти відповідний матеріал, стали відкриті віднедавна і ще мало опрацьовані з фольклористичного боку. Без сумніву, кожному, хто вивчає народну творчість першої половини ХХ ст., варто брати до уваги об'єктивні труднощі фіксування та збереження зразків усно-вербального мистецтва у малосприятливий час революцій та війн.

Особливо ускладнилося становище з початком 1918 року, який приніс загострення бойових дій одночасно на заході й на сході українських теренів, бій під Крутами, вступ до Києва більшовиків, встановлення гетьманської влади П. Скоропадського, початок польсько-української війни та другої фази радянсько-української війни. Захоплення більшовиками Правобережжя та повторне взяття Києва у лютому 1919 р. породило зухвалі фольклор загарбників:

*Ех, яблочко,
с боку красное,
Что Украине конец —
дело ясное [19, с. 144].*

З цієї провокативною пісенькою, зі спогаду Михайла Єремїва, члена Центральної Ради та дипломата від Директорії, війська Ленїна йшли на Київ. У відповідь з'явилися народні пісні «Під Києвом, під Крутами», «Ой то тая доріженька, що веде на Крути» [7, с. 346—350] та інші, в яких акцентовано на одній з найбільш героїчних подій січня 1918 р., коли «був бій тяжкий з москалями» трьохсот студентів-захисників столиці:

*Червоніє сніг на полі,
Де пролили кров герої.*

*Поле вкрилося трупами,
Як в жнивовий день снопами.*

*Вони Київ боронили,
Життє своє положили.*

*А по трупах тих героїв
Зайшов ворог до Кийова³ [7, с. 347].*

³ «Під Києвом, під Крутами», зап. 1992 р. на Рівненщині.

Ми раніше писали про те, що міста Львів та Київ були типовими образами у сюжетах стрілецьких ліро-епічної пісенності [1, с. 217—219]. Властиво саме ці два топоніми формують семантичне поле художнього образу столиці у народних творах періоду Революції. «Львів» символізує локус, де була сформована військова організація «Українських січових стрільців» й твердиню української держави ЗУНР, проголошеної 1 листопада 1918 р.

«Київ» відомий як давній фольклорний образ княжого міста, що акумулює потужну символіку волелюбності, освяченого місця, сформовану та закріплену в різних архаїчних зразках та жанрах української народнопоетичної творчості (щедрівки, легенди та перекази, історичні, чумацькі, весільні пісні). І знову це місто, яке з весни 1917-го до літа 1920-го років чотирнадцять разів пережило зміну влад, знову стало основним полем боротьби — тепер вже у визвольних змаганнях галичан, наддніпрянців, волинян та інших, хто почувався творцем української нації. Саме про Київ як епіцентр «нашої землячки» та символ національної долі йдеться в одному з варіантів пісні «Ой заросли ті стежечки та й травами», що досі популярна в західних регіонах:

*А шляхами, де йшли стрільці молоденькі,
Там панують, марширують воріженьки.
Надлетіли понад Київ чорні хмари,
Потопили нашу землячку татари.*

*Не татари, не половці — половчаки,
А московське люте племя препогане.
Задзвонили рано дзвони, заридали,
А ми свою Україну поховали⁴ [7, с. 345].*

Давній історичний мотив «руїни» актуалізований тут у кореляції із мотивом «московського панування». З допомогою традиційних метафор (похована Україна), символів (дзвін), історичних етнотипів (татари, половці), постійних епітетів (люте племя, чорні хмари) увиразнюється семантика «ворожого».

Київ, який в обрядових піснях часто виступає відправною точкою сполучення з іншими містами, у воєнних піснях відіграє роль важливого фронтального орієнтиру:

*Як з Київа в Житомир
Січовики манджали,*

⁴ «Ой заросли ті дороги травами», с. Лазарівка, Тернопільщина.

*То рвалося серденько
Із горя і печали* [20, с. 16].

Подана ілюстрація є переробкою стрілецької пісні «Як з Бережан до кадри» (про її історію див. [7, с. 555]). Видозмінений зачин показує традиційний прийом поєднання топонімів задля увиразнення масштабності подій, які були пов'язані із стратегічними боями Армії УНР проти більшовиків на Бердичівському напрямку в березні-квітні 1919 року. Радичійний ліричний мотив «горя і печалі» виражає суспільно-історичну атмосферу, зумовлену тогочасним становищем Дієвої Армії УНР, її поразку, зокрема й через прорахунки стрілецького командування [21, с. 152]. За бібліографією І. Шендрика, текст був опублікований у «Стрілецькому календарі на переступний рік 1920» (Старокопчанський, 1919) [13, с. 526], а згодом у збірнику воєнних пісень «Гей не дивуйтесь...» (Львів, 1922). Фольклоризація образу ґрунтувалася на семантиці «сакрального» місця, що виражено з допомогою постійного епітета «золотий», який фігурує також у інших тогочасних творах, де необхідна була возвеличувальна описово-оцінювальна характеристика («А в Києві — золотая брама», «Ой у батька Махна золоті підкови»):

*Однак помимо цього
не тратили надії,
Що скоро знов побачуть
Золотоверхий Київ* [20, с. 16].

Інша окупація — польськими військами Східної Галичини (після постанови Антанти від 25 червня 1919 р. й унаслідок розгортання жорстокої польсько-української війни) — зумовила новий ракурс драматичної воєнної історії. Цей період відображений у рукописах середини 1919 — початку 1921 років (листи, щоденники, спогади), які десятиліттями зберігались у малодоступних домашніх та державних архівах. Важливим з цього погляду є фонд Наукового Товариства імені Шевченка, який знаходиться у Варшаві (Biblioteka Narodowa w Warszawie), де серед одиниць збереження матеріалів Легіону УСС та УГА є цікаві зразки воєнної піснетворчості [1, с. 27—28]. Окрім неї, на увагу заслуговує самодіяльна поезія, з-поміж якої помітними є вірші у народному стилі.

Типовим прикладом переважно анонімної творчості є вірш-хроніка під назвою «В яких то селах я но-

чував» [22, арк. 13]. Ім'я автора приховане за скороченням «Четар С[льо...]». Текст, що за формою і стилем нагадує фольклорну сатиру, був завершений у Полонному на Хмельниччині й охоплює період від кінця січня до 6 жовтня 1919 р. До слова, саме тоді 1-ша Бригада УСС за наказом С. Петлюри покинула згадане подільське містечко. Художньо невибагливий жартівливий вірш складається із 74 чотирирядкових строф коломийкового розміру. Типовим засобом мовного комізму є нагромадження дієслів та 110 топонімів. Починаючи від Броварів, Слобідки, Святошина над Дніпром до Проскурова, Фастова, Бердичева та Конотопа, перелічуються населені пункти, які стали знаковими місцями воєнної топографії та маршрутів об'єднаних армій УНР та ЗУНР. У творі докладно списано стрілецький шлях проти більшовицького фронту через південну Волинь, Східне Поділля, Київщину та Житомирщину як невинну веремію воєнних операцій на два напрямки — і зі сторони поляків («Лютий ворог полячок / став їх проганяти»), і зі сторони галицьких українців:

*Утікають більшовики,
Ми в погонь за ними,
До Тернавки, Зубарів
В Городищах спочили* [22, арк. 13].

Більшовиків названо переважно не прямо, а фольклорним словом «босякі», знижувальна семантика якого маркує образ Червоної армії як війська бідноти:

*То здаватись, то миритись
Босяки хотіли,
Градом куль їх привітали
Стрільці січовії* [22, арк. 15].

У хроніці згадуються не тільки поразки («Ідуть бої о Бердичів, / Здалось, що вже взяли / З опівночі відступили / В Романівці спали» [22, арк. 5], але успішні бої («В Якимівцях на Лединци славно воювали» [22, арк. 12], «В Сушках бої в день і в ночі» [22, арк. 14]), короткотривалі зупинки на спочинок, виснажливі переходи, нерідко без належного обмундирування й харчування, про що говорить із слабо прихованою іронією:

*От такий то славний віддих
Стрільці наші мали,
Через штири довгі дні
хліба не видали.*

*Відпочили та убулись,
Взулись, накормились —
Лишень босі та голодні
В дорогу пустились* [22, арк. 11].

Лаконічні замітки про зустрічі галичан із місцевим населенням мають не тільки вказівки про доброзичливих та гостинних подолян («вареники їли»), але більш важливе — вказівку на розгублених чи деморалізованих війною людей, т. зв. «нейтральних», які були політично невизначені або злочинно малодушні:

*Нехай знають ті нейтральні,
Хто буде в них ліпший:
Чи полячок, чи більшовик,
Чи панок поміщик.*

*Начислили три партії
Ще й четверта суне,
Він з розпуки та і[з] горя
Самогонку гоне* [22, арк. 17].

Зауважмо, що незабаром **образ босоногого війська** набув художнього стандарту у фольклорі революції. Він реалізується у нових ліричних та епічних формулах («Денікінці — босяки малокохальніе» [23, с. 30], «босі(е) йшли(о)»). Така семантична домінанта у творах про період революції та війн 1917—1921 рр. обґрунтована жахливим станом військ восени-узимку 1919 р., які потерпали від нестачі зброї та амуніції. Цей факт підтверджується даними різних джерел — архівних, історичних [24, с. 222—224] та суто мистецьких. Наведемо приклади текстів кількох жанрів (фронтний щоденник, вірш, меморат, переказ, оповідання), які описують драми польсько-української, українсько-більшовицької війн, використовуючи однотипні конструкції:

«По всіх більших і менших трактатах в цілому районі Проскурів — Войтівці — Шепетівка розгорнулися недобитки окремих частин української армії. На протязі десятків верстов розтяглися вони: на возах везли тифозних, а за возами йшли босі козаки, жінки й діти. Нужденне було їх убрання, а було й чимало таких, що накриті були лише рваними ковдрами. Починалися сильні морози. Я бачив козаків, що йшли обдерті, босі, обнявшись і співаючи. Гострі ключки замерзлої дороги різали їм ноги й з цих ніг текла кров. Але пісні, ті пісні... Вони безутішним сумом відгукувалися на цілу Україну. Безпросвітний смуток і глибока драма прочувалася в цих тужливих

мельодіях. Кляли навіть ту хвилину, коли їх мати на світ породила» (із записок ад'ютанта Начальної команди УГА, [1919]) [17, арк. 259].

*Обідрані, босі в холодную осінь
Ідуть наче тіні сумні,
На стомлених плечах, схилившись додолу,
Несуть кулемети тяжкі.*

*Твої Україно, з-за срібного Збруча
Тебе боронити прийшли,
І трупом холодним від Збруча по Київ
У рідних степах полягли*⁵

[25, арк. 292—292 зв].

«В цепи бывали моменты, когда сестры (медсестры. — О. К.) сами поддерживали дух, помню, когда часть красноармейцев, разутых во время дождя, не хотели идти в наступление, требуя ботинок, которых негде было достать и только потому, что сестры тоже босые шли, это действовало на них и красноармейцы устыженные шли в наступление»⁶ [26, с. 171].

«Як польсько-українська війна зачеласі, то були такі во діти підростки, мали по шістнайцять-сімнайці літ, і не мало... не було ні врубчача, ні штанів, ні черевиків — босе йшло. Йдуть, йдуть, йдуть босі. Мішочок на плечах: там має горнетко і бритву, і шмату — обтерти ноги. І більше нічого не мали в тім мішочку. І босі, голі, в тканій сорочці зу свого полотна, і штанах зу свого полотна. Так йде. Йшли. [...]» (із переказу, зап. 1999 р., повний текст див. [27, с. 145]).

«[...] Зробилася Україна. Зачели будувати Україну. Зробили українську війну. Татові було сімнайцять років. То казав мій тато, що їх, як позабирали таких пацанів, то котрої мав карабін, а котрої був босий, а котрої мав дві кулі і таку з них зробили армію. Зробили армію таку з них — там нічого доброго не було з того і нічого доброго не виходило. Зробили, зробили — а наостанку кінчилася війна. Поляки зайшли [...]» (із оповідання, зап. 2008 р., повний текст див. [28, с. 276]).

Цінним джерелами фольклору є *таборова преса 1920—1924-х років*, яка ініціювала та координувала надзвичайно потрібну духовну працю у се-

⁵ Із щоденника сотника УГА П. Кривоноскока, 19.10.1920 р.

⁶ Із спогаду активістки більшовицького руху на Запоріжжі Марії Макарової, 1928 р.

редовищі інтернованих українських вояків на території Чехії, Польщі, Румунії, Єгипту. До прикладу, на сторінках «Українського стрільця», органу Пресої квартири Української Бригади у місті Німецьке Яблонне (тепер Яблонне-в-Под'єдштеді, Чехія), були надруковані переробки з соціально-побутових пісень («Ой на горі жито додолу схилилось», «Долом, долом, долинами»), авторські стрілецькі пісні, які фольклоризувалися («Ой та зажурилися стрільці січовії», «Засумуй, трембіто»).

Завдяки цим часописам можна добути безцінну інформацію про незникаюче прагнення людини навіть у неволі мати бодай найменше культурно-мистецьке життя. Такою, зокрема була участь у театральноруховій діяльності, що спонукала до появи таборового фольклору, в якому часто домінувала іронічно-зневажлива оцінка загарбника (поляки = «ляшні», більшовики = «москвини»):

*Долом, долом, долинами,
Іде ляшні з москвинами,
А в них штики кулемети,
В них гармати, зброї литі,
В них ненависть прескажена,
А в нас любов незмірена*⁷ [29, с. 14].

Проілюстрований зачин пісні показує художню концептуалізію ворога як сильного противника, який «добре озброєний» та «лютий». Негативна семантика образу ворога-звіра (більше [30, с. 331—383]) кодується епітетом «прескажений», що у протиставленні «в них / в нас» посилює ключову антитезу ненависть — любов. Ця етична дихотомія визначає психологію стосунків між переможцями і переможеними, а також увиразнює нові способи фольклорної реалізації «чужого» / «свого» простору, де центральним локусом стає не ландшафт (як у давньому козацькому епосі), а внутрішній світ людини та її емоції.

У польських концтаборах (Домб'є, Ланцут, Вадовіце, Тарнів, Варшава, Ципіорно, Брест-Литовський та ін.), більше відомих як «табори смерті», також вряди-годи з'являлися можливості до творчого вираження колективних терпінь і мук. Там військовополонені та інтерновані галицькі стрільці та вояки армії УНР зазнали край важких умов утримання, які призводили до хвороб, каліцтва, передчасної загибелі внаслідок атисанітарії, браку харчу-

вання, одягу. Не випадково образ фатальної смерті став стійким антропоморфним суб'єктом чи візуальним образом (часто виражено різними граматичними формами дієслова «лежить») таборової поетичної творчості:

*Хто на нарах, на горі,
Хто ліг прямо на поріг,
Голод, холод, сльози, жах,
Смерть скрегоче — чорний жах*⁸ [31, с. 49].

Такі твори, за дослідженнями Р. Крамара, часто формою і стилем нагадували народні сатиричні пісеньки. Їх друкували у тогочасних еміграційних гумористичних часописах («Колючки», Тарнів; Каліш; Варшава, з 1921 з перервами до 1929), «Будяк», Ланцут 1920—1921), «ВЗАД» (Тухоль, 1920), «ОКО» (Каліш, 1921), які видавали інтерновані у Польщі. Збереглися вони і в сучасній традиції, наприклад, як віршована «тюремна» молитва пародійного змісту:

*Дякую тобі, Пане Боже,
Що я встав з того ложа.
Много нині вже не встало,
Ті, що вчора полягали.*

Твір є оригінальним підвидом фольклорної сатири, що у формі «текст у тексті» з'являється у народних переказах про українсько-польську війну (повний вар. див. [30, с. 288]). Пародіювання відомих творів, створення куплетів-пародій стало типовим видом народної творчості, охоплених бурею революції [32, с. 4].

Друковані мемуари, зокрема польові щоденники стрільців та сотників УГА (С. Гайдучка, П. Лаха, М. Голинського, Р. Купчинського, Н. Гірняка та ін.), спогади державних та військових лідерів ЗУНР та УНР (Л. Цегельського, І. Боберського, М. Омеляновича-Павленко, Ю. Тютюнника, О. Грекова та ін.), представників урядів гетьмана Павла Скоропадського, Директорії (Д. Донцова, Д. Дорошенка, І. Мазепи, М. Єремїва), командирів корпусів Дієвої армії УНР (Н. Авраменка), громадсько-політичних, культурних діячів (М. Голинського, С. Єфремова, Євгена та Левка Чикаленків та ін.), які почали масово з'являтися в українському науковому просторі щойно з кінця 1990-х, також містять фрагменти усних народних творів того часу, або ж описи ситуацій, інспіруючих фолькло-

⁷ З «Українського скитальця», 15 черв. 1921 р.

⁸ З «Колючки». 1921. № 4.

ротворення (наприклад, про спільну участь галицьких стрільців у календарних та родинно-обрядових святах з повстанцями залишив цінні спогади «Під Жмиринкою» курінний поручник УГА Павло Лах [4, с. 49—57]).

Звісно, записи ці постали з-під пера високоосвічених людей, громадсько-політичних діячів, zaangażованих посадових осіб, які у своїх оцінках строго дотримувалися принципу історичної критики — встановлення вірогідності описаних фактів та висловлювали позицію свого політичного курсу. Однак такі публікації важливі для фольклориста передусім тим, що дають інформацію для пояснення багатьох стійких фольклорних мотивів та пісенних формул. Окрім того, ці джерела є цінними з огляду на ілюстрації, серед яких чимало справді з усної народної культури, зокрема анекдотів, пісень, частушок, приказок, оповідань, переказів, легенд про надзвичайні випадки фронтового героїзму, а також «хмари чуток про змови, повстанські рухи, пересування військ» (із щоденника Д. Донцова за 13 листопада 1918 р.) [33, с. 117].

Жанрова строкатість дає змогу оцінити особливість революційної доби, коли усна комунікація переважала. Різнобарвна політична картина національно-визвольних та громадянських війн була живодайним ґрунтом, з якого проростала специфічна творчість. З погляду сучасних фольклористів, вона не тільки була зв'язана з контекстом, але у цьому контексті існувала у вигляді дії [34, с. 125].

Подекуди залишилися тільки окрушини суто фольклористичної інформації, як згадка оперного співака Михайла Голинського, колишнього ад'ютанта отамана УГА П. Бубели, щодо побутування оповідань про **Василя Вишиваного** — селянського короля, який жив простим гуцулом у Жаб'ї, «спав не печі, споживав прості страви» [35, с. 67]. Скупі відомості про фольклоризацію постаті австрійського архієпископа Вільгельма фон Габсбурга (1895—1948), політичного діяча, керівника відділу Легіону УСС на Херсонщині у квітні 1918 р., якому було надано звання полковника армії УНР, знаходимо у Д. Донцова, який записав анекдотичну ситуацію з В. Вишиваним:

«Він дуже хотів познайомитися з Махном, але його — занадто лояльне — стрілецьке оточення відмовило його від того. Мовляв, чи ж випа-

дає Габсбургові бачитися і розмовляти з таким бандитом? Вільгельм відповів: «Шкода! Остаточо, чи ж не були перші Габсбурги такі самі, як ваш Махно?» [33, с. 44].

Комічний ефект, як бачимо у стягнутому діалозі, створюється за допомогою лексеми «бандит». Цим ключовим словом знижувальної семантики задіюється казковий мотив *тотожності* (за М. Бахтіним), що увиразнює типологію персонажів різного рангу — монархічну особу і селянського отамана. Схожа фольклорна установка перетворення «бідного» у «багатого», що відображає реальний швидкісний рух соціального ліфту того часу, закладена у семантичну діаграму багатьох коротких пісенок того часу. І немає різниці чи це галицького, чи наддніпрянського походження твори. Головна їхня ідея, що поділяє світовий розлам часу на «колись» і «тепер», добре виражає у фольклорі класові зміни. Порівняймо «партизанську» і «стрілецьку» пісні:

*Колись був я біднячок —
кожного боявся,
А тепер я комісар —
Чого достарався!*⁹ [36, с. 51];

*Якби не війна,
То донині б я
На зеленій Буковині
Ходив з ралом.*

*Та ревнув гранат
На нас лях, псу брат,
Й нині я на Україні
Генералом*¹⁰ [37, с. 37].

Друга пісенька про колишнього сотника УСС **Осипа Микитку** (1871—1920), який став командантом корпусу, а потім останнім головнокомандувачем УГА. У монологічному викладі виразним є акцент на селянському походженні героя-«генерала», який на час запису тексту вже був розстріляний більшовиками у Москві через відмову служити Червоній армії. Семантика ворога, якого порівнювано із лихою собакою («лях, псу брат»), актуалізує троп, що опирається на стиль давніх історичних пісень періоду Хмельниччини (пригадаймо епічні звороти «з ляхами, мстивими панами», «ляхів, вражих синів») та відображає зневажливе ставлення галицьких стрільців до польського війська.

⁹ Зап. А. Лобода, 1926 р., м. Бровари, Київщина.

¹⁰ Зап. С. Гайдучок, 1921 р., табір Тухоля, Польща.

Таку ж поетичну модель було використано для конструювання однозначно негативного в українському фольклорі образу Денікіна («Денікадурака»). Його описано як білогвардійського генерала, який встановив на Україні диктаторський режим («А Денікін як прийшов, хотів панувати», із приспівки зап. у Лохвицькому пов. [38, с. 32]), воює з більшовиками («Ой тікайте, комуністи, / бо Денікін близько» [23, с. 30]) та махнівцями («Ішов Деніка на Махна, забарився трошки» [23, с. 31]).

У вірші «Ой злетілись чорні круки» (записаному на Миколаївщині й складеному, вірогідно, у час революції, коли денікінці відступили на Південь України), постать російського головнокомандувача Добровольчої армії, послідовника імперської ідеології Антона Денікіна (1872—1947) уведено у мотив-звертання: «Буде тебе теж розбито, Денікіне-пес» [39, с. 207]. Строфа з анонімного вірша швидко стала самостійною приспівкою:

*Зеленіє в полі жито,
Ячмінь і овес,
Будеш ти, Денікін, битий,
розпроклятий пес* [39 с. 215].

Ця коротка сатирична пісенька поповнила велике число інших частівок, у яких образ Денікіна, який «...розбоєм занімаєцца» [23, с. 32], розмальовано з пристрасною насолодою зневаги над переможеним ворогом:

*А Денікін на Україні
Чай пив з пирогами,
а потому летів оттуда,
Як разбитая посуда* [11, с. 22].

Цінними для фольклористів є також рефлексії культурних діячів, політиків, на основі яких можна прослідкувати генезу тогочасної народної сатири. Скажімо, у спогадах історика Дмитра Дорошенка, міністра закордонних справ періоду Гетьманату читаємо, що у час Центральної Ради вникали «всякі анекдоти, які ходили серед громадянства про різні випадки й непорозуміння у відносинах наших урядових кіл з союзниками» [40, с. 236].

Інший вияв невдоволення, оперте на побутове політиканство, описав бандурист Кость Місевич, який мандрував зі своїм учителем, сліпим кобзарем Антоном Митяєм (1888—1921), якого розстріляли більшовики: «Іхали оце ми з ним з Киє-

ва до Проскурова поїздом, так між Козятином і Жмеринкою учинив (Мітяй) у вагоні таку баталію, що ледве його угомонив. Бачите тепер у вагонах усі дебатують за Центральну Раду і Україну, одні хвалять, а другі лають. У сусідстві з нами якісь жиди і кацапи почали лаяти Центральну Раду і Україну. Слухав мій Антін Агеевич, терпів, терпів, далі зробився червоний як рак, як не скочить, як не закричить на весь вагон: «Ах ви христопродавці, то ви анахтемські душі їсте наш хліб і ще лаєте Україну!» Та до своєї торби, витяг револьвера нагана і люфюю наводить на голоси і кричати: «Уб'ю анахтемську душу!» Ті в ростіч, хто куди попав...» [41, с. 11]. Згадавши, по-суті, гумористичну ситуацію 1918 року, яка трапилася із знаним співцем, гарячим заступником селян перед карними акціями німців у час гетьманщини [42, с. 163], колишній член парламенту Центральної Ради насправді висвітлив одну з причин катастрофічної поразки — злочинну відстороненість іноетнічної частини населення від підтримки української державності.

Народна критика поширювалася й на діяльність уряду Директорії. У спогадах Льонгина Цегельського, колишнього керівника Секретаріату зовнішніх справ ЗУНР, заступника міністра зовнішніх справ УНР у цьому зв'язку згадано про фольклор, який став реакцією розчарованих галичан та буковинців, які без романтичних ілюзій поверталися «з матері городів українських» після Акту злуки ЗУНР з Великою Східною Україною у січні 1919 р. Як речник Злуки Л. Цегельський прокоментував свої враження з подій на Софіївській площі у Києві, наголосивши на конфлікті різних суспільних прошарків та відмінностях у розумінні державницьких ідей, що породили громадянську війну у формі антигетьманського перевороту: «Незабаром, за тиждень-два, народилася пісня, яка швидко рознеслася по всій Україні. Ось вона — влучний опис ситуації, як розумів її «трудо-вий український народ», що то в його ім'я Директорія повалила гетьмана:

*Ой ти Директорія!
А де ж твоя територія?...
У вагоні Директорія,
Під вагоном територія...»* [43, с. 287].

Л. Цегельський виділив дві групи людей («анархічно настроєна частина» і «більш консерватив-

на»), ініціаторів подібних сатиричних мініатюр¹¹ та оповідань-чуток, які поставали здебільшого на міських вулицях. Далі він проілюстрував фрагмент розмови із пересічним обивателем: «Нема, барин, добра та й не буде, як царя нема. А ось люди говорять, що якась-то Директорія замість царя настала. Та що жінка, то не чоловік. Не виведе вона справи на чисте. Нехай би краще оця Директорія віддалася за царя та вкупі правила. Тоді народові, може б, краще було...» [43, с. 287]. Ці міркування звичайного дядька, який все ще перебував під впливом традиційних селянських вірувань, яскраво оприявнюють не тільки його міфічно-фольклорне мислення на рівні семіотичних вузлів (жінка = нечиста = зло = ворог), але й передумови політичного фольклору. Вони показують дезорієнтацію широких мас, малоосвіченість, страх та аморфність українських селян, які уповали на міф про «доброго» царя / цесаря. Уповні соціальний контекст фольклору національно-визвольної боротьби на два фронти, перипетії селянських протестів проти гетьманщини, дій керівництва армії УНР та збільшення України проявився у мотивах «поразки» та «зради». Останній як структурний елемент розгорнувся згодом у фольклорній ліро-епіці середини ХХ ст. під впливом націоналістично-повстанського дискурсу [44].

Однією з політичних помилок, на яку відгукнувся фольклор, стала битва за Львів у листопаді 1918 р., яку історики називають останньою романтичною війною старої доби. Вона закінчилася тоді, як УГА та український уряд ЗУНР відступили на схід, а фронтові невдачі в польсько-українській війні перекреслили здобутки галицьких державних діячів. У періодиці та документально-мемуарних джерелах 1920-х років, наприклад, таких як «Кривава книга» (Відень, 1919, 1921), що була видана у двох частинах за ініціативи екзильного уряду ЗОУНР, переважають свідчення та оповіді у формі «запису з уст» з типовими сюжетами насильств і масових смертей. Вони, на думку М. Вітенка, відображають «системний антиукраїнський характер політики польської влади, її масштабність, безпрецедентну жорстокість та цинізм» [45, с. 327]. Численними є описи знущань над полоненими українцями, побит-

тя старшин та інтернованих галицьких стрільців, вояків армії УНР. Головний акцент зроблено на фізичні випробування (голодом, каліцтвом, хворобами) і на сильний моральний тиск (страхом). Його чинили не тільки на військових, але на селян, жінок та дітей. Нерідко доходило до грубого приниження, наприклад, роздягання догола, присилування до співу соромітьських пісень та носіння синьо-жовтих лент із написами «Петлюра, Петрушевич, Україна» [46, с. 49]. Натомість, з боку української влади, як відзначив Я. Грицак, «за весь період польсько-української війни на території ЗОУНР не було масових репресій проти цивільного польського населення та антиєврейських погромів» [47, с. 257].

Включені у численні розповіді очевидців факти дикої наруги над полоненими допомагають зрозуміти причини гостро антипольських настроїв та походження нових стійких пісенних мотивів «помсти полякам», «програної полякам України», а також окремого циклу сюжетів, так званих «львівських» переказів, про «злиденне військо», де збірний образ галицького війська конструюється стійкими мовленнєвими кліше «військо без зброї», «військо з дітей».

Окрему тематичну групу тут займають перекази про «польську зраду»; поляків-грабіжників, «важкий польський полон» і порятунок. Сюжети про інтернованих та полонених українських вояків досі функціонують у регіональній оповідній традиції на Західній Україні. Наведемо фрагмент усного наративу про завершення польсько-української війни, у який включено типовий драматичний епізод про полон:

«[...] І батька взяли в полон. [...] Опинився батько аж на Домб'ю, то під Краковом. А по дорозі (вже не пригадую собі в якому місці) їх загнали до якоїсь кімнати, поставили сторожа і сторож їх пільнував. А з них всіх зняли мундири, чоботи, дали їм тільки якесь подерте лахміття і в тім лахмітті вони там ночували.

Поляки поширювали таку чутку, що «то є більшовики». Не казали, що то є українська армія, кажуть: «То большевіци там». Ті поляки військові заглядали через вікна, розглядали їх, дивилися, що вони там роблять і страшили їх. Кажуть: «Чекайте, як прийде вечір, то ми вам тут кілька яєць кинемо» (вони мали на увазі гранати, кілька гранат кинуть їм там через вікна, щоб їх побити). Каже [батько]: «Ми так по кутках по-

¹¹ Г. Сенько, цитуючи останні два рядки пісні у своєму збірнику, назвав її «більшовицькою приповідкою» [38, с. 27].

лягали, сподівалися, що от-от кинуть нам по гранаті до середини і нас порозривають». Але якось перебули щасливо, того поляки не зробили [...]»¹² [48, с. 461].

У сюжеті задіяно мотив «антагоніст обстрілює героя» (через аломотив «поляки обстрілюють стрільців»), що є одним з структурно-семантичних елементів фольклорної мотивеми «зрада».

Неоціненний вклад у збереження автентичних фольклорних творів про період Революції зробили співробітники Всеукраїнської академії наук (ВУАН) та їхні численні кореспонденти. *Записи усної народної творчості з Наддніпрянщини, Курщини, Кубані 1917—1920-х років* все ще чекають на уважне вивчення. Деякі матеріали з колишніх фондів обмеженого користування ІМФЕ АН УРСР опублікував Є. Пащенко у збірнику «Український політичний фольклор» (2008) [11]. Незначна кількість народних оповідань та пісень політичного змісту (головно коротких частівок) з Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, записаних упродовж 1917—1927-х років, з'явилася на сторінках журналу «Етнографічний вісник» (Київ). У цьому часописі науковий співробітник Етнографічної комісії ВУАН Володимир Білий опублікував статтю «Оповідання селянина, про те, як він добивався права у денікінців» (1925) [49]. У тексті, записаному в 1920 р. від Семена Приходька з Київської округи, представлено **образ українського селянина** — терплячого до залякувань та побоїв, кмітливого та настирливого, іронічно налаштованого. Сюжет закронений на перипетіях мотивеми «протиборство» через епічні мотиви «ворог забирає майно героя» в аломотивній версії «денікінці забрали коня у селянина» та мотиві «ворог завдає тортур героєві». Спостережлива натура літнього селянина рокується у його соковитій мові, багатій на жаргівливі порівняння та влучні зневажливі характеристики денікінських начальників-«москалів» («охвіцери п'янствують та в карти іграють»; «недолюдок проклятий» [49, с. 38]; «начальник-же той череватий, жирний, аж сопе»; «П'ять генералів та все в апалетах, на плечах таке лежить, як шапка, наче купа на болоті»; «чортові діти» [49, с. 39]).

¹² Запис Є. Луня 2005 р. у м. Яворів.

Зацікавленість народною документалістикою та розуміння її культурологічної вартості посприяла тому, що через рік фольклорист друкує автобіографічне оповідання 32-річного селянина з Херсонщини про його повернення з фронту світової війни. Художньо яскраво та емоційно представлено процес розвитку політичної свідомості українського населення Центру та Півдня України у час німецького панування та протигетьманського повстання, українсько-білогвардійської війни. Зачином оповіді є твердження, що у переддень лютневої революції 1917 р. дома панувало «у кожній хаті страшенне незадоволення війною» [50, с. 64]. Розповідь, у якій описано українізацію військових частин та більшовизацію селянства, В. Білий вважав «зразком соціального фольклору». Адже саме у ній дуже виразно озвучено факти критичного розламу між українськими суспільними класами, неготовність селян до свідомої та активної національно зорієнтованої політичної діяльності, їхня розгубленість. Зі слів оповідача: «Центральна Рада з універсалами не скупилась: ми не успівали їх перечитувати. Той прочитаєш, коли тут новий. І до того ми начитались, що румуни й нас зарахували до списку більшовиків» [50, с. 65]).

Одночасно з В. Білим записи оповідань-спогадів проводив його колега, дійсний член Етнографічної та Діалектологічної комісії ВУАН Микола Шевченко [51]. Будучи переконаним, що народна проза матиме безперечний науковий інтерес, він одним з перших робив систематичні записи у перші роки більшовицького урядування, коли ще «не забулася гострість минулих подій». У статті «Оповідання селян за часів громадянської війни на Україні» (1926) М. Левченко опублікував шість текстів, у яких внутрішні сильні емоції оповідачів, які все ще переживали свої кривди, допомагають увиразнити психологічний портрет тогочасної дійсності. Тексти представляють різних людей, і серед галереї дійових осіб типовим є **образ людини, деградованої війною** (солдата-звіра, гвалтівника, грабіжника), яка асоціюється із демонічними образами. У таких, як назвав їх фольклорист, «недобрих споминах» насильство корелює із мотивами страху, катувань, плачу, Божої кари, помсти. Саме на ці концептуальні ознаки війни непрямо вказують розпачливі слова українського селянина з с. Барахт на Київщині: «І не кажіть!.. Такого лиха натер-

пілися, що як згадаєш, то волосся на голові наче догори лізе. Всяк бив, всяк зобижав, хто хотів, той бив. То білі, то чорні, то червоні, то німець, то бандіти, то чорти, діяволи — а ти, дядьку, всякому їсти дай і підводу дай та ще й сам бере. [...]»¹³ [3, с. 69].

Сюжети охоплюють два історичні етапи: німецько-гетьманський період та денікінської навали, коли «... совет з бєлими бивсь коло нас. Красні по цей бік, а деніки по той»¹⁴ [3, с. 72]. Описано типові випадки грабунку селян денікінським військом, екзекуцій німців над цивільним населенням, організації невдалих стихійних селянських збройних виступів, масових розстрілів та спалення сіл. У цих творах найбільш опукло вирізьблено **образ загарбника** («німець», «п'яний козак», «добровольці»), який обдирає беззахисного селянина, фізично знущується, упиваючись беззаконням і дикою вседозволеністю своєї влади над життям та цінностями неозброєної людини. Цей мотив конденсується у формульному виразі «хати попалили і народ перебили і що де було заграбали» [3, с. 69].

Ми не раз писали про те, що записи фольклору з теренів центральної та східної України 1920-х років можна вважати унікальними, оскільки вони були надруковані в останні роки «українізації», коли машина тоталітарного лєнінсько-сталінського режиму ще не знищила ні осіб, які проводили фахову польову роботу, ні автентичних текстів. Цінними є також записи народної творчості початку 1930-х років, яка розкриває генеральні теми «волі» та «боротьби» вже з певної епічної дистанції. Художня презентація історичних подій, у яких зіткнулися інтереси національні та класові, вирізьбила нові образи — свідомих та розгублених учасників революції:

*На Вкраїні ревуть, стогнуть,
Рушниці, гармати —
То все волю добувають
Бідні й багаті.*

*Добирають і руйнують,
На розбій міняють,
А іншіє і не знають,
За що умирають.*

*Більше тих, що мовчки сидять
Та кінця чекають...*

¹³ Зап. 1922 р. у Києві.

¹⁴ Зап. 1924 р. с. Романівка, біля Ірпіня.

*Є й такіє, що із бою
Додому втікають...»¹⁵ [11, с. 49].*

Об'єктивно фольклор революції вивчати кілька років пізніше стало неможливо, оскільки розпочався Великий терор. Натомість у Галичині, яка у міжвоєнний період опинилася під владою Польщі, матеріали воєнної історії та культури друкувалися у журналах видавничого кооперативу «Червона калина» (Львів, 1922—1939) та інших часописах (більше [1, с. 21—23]). Нагадаємо, що саме тоді була опублікована відозва «Зберігаймо історичні цінності» («Літопис Червоної калини», 1930, ч. 10, с. 3), які повинні були стати невичерпним джерелом «самосвідомості» та «національним евангелієм» для грядучих поколінь, перед якими стояло завдання — здобути національну українську державу. Результатом такої роботи стала маловідома публікація оповідання в одному із номерів газети «Назустріч» за 1938 р., записаного у с. Корчмин Равського повіту (тепер Томашівського повіту Люблінського воєв.). У преамбулі автор Василь Гадовський справедливо зазначив, що з-поміж численних спогадів інтелігенції про визвольну боротьбу 1918—1920 рр., «у нас ще не багато використано споминів рядових вояків-селян, що на свій лад сприймали війну». Він оцінює композиційні особливості тексту, де подано події «часто з огляду дрібниць і вартість його не так історична, як фольклористична» [52].

Місто Вінниця та містечка стають каркасом, довкола якого будується розповідь. Оповідач Михайло Остапик згадує про селянина, який попередив про розташування більшовицького штабу у селі та кінноти у лісі, яка втекла після наступу українського козацького війська. Він докладно описує незнані йому подільські села, одне з яких мало греблю поблизу річки Буг; добрі взаємини з селянами, до яких їздили на цукроварні й міняли цукор на овес; перипетії бою, унаслідок якого здобули нові трофеї — більшовицький поїзд.

Правдивість живого мовлення колишнього бійця УГА посилює збережений у публікації діалект із вкрапленнями польсько-українського суржику. Кульмінація сюжету — прихід галичан у столицю. Найбільше вражень викликала атмосфера радості киян, які зустрічали стрілецьке військо: «Як ми ви-

¹⁵ Зап. 20.03.1930 р. від старців-сліпців з Конотопської округи.

їхали на передмісті, то населення Києва нас витало бардзо, квіти сипали під ноги, коней вбирали, вінке на машиньгвери вішили з плачемі¹⁶» — завершує свою розповідь селянин, доля якого, швидше за все, склалася драматично¹⁷.

Можна припустити, що змальований **образ українського війська на марші**, якого цивільні містяни (кияни) зустрічають з квітами, випередив схожий художній конструкт — образ Червоної армії, яку галичани (львів'яни) зустрічають з квітами. Невдовзі на основі другого варіанту під фанфари комуністичної пропаганди витворився фейкlor «золотого вересня» 1939 року, що поширювався як елемент радянського міфу «возз'єднання» України.

Тут варто звернути увагу на маловідомі «більшовицькі» сторінки з історії визвольних змагань, які мають ознаки фольклорності. Наведемо приклад фрагменту меморату з часу польсько-радянської війни (1919—1920), опублікований в 1935 р. у газеті «Новий час» (Львів). Описано події серпня 1920 року, прихід червоноармійців у подільське село Чортківського повіту, очевидно, невдовзі по створенні Галицької СРР:

«Перший красноармеєць, якого я тоді в селі побачив, провадив із коня такий діалог із селянами:

А де ваш пан? (себто місцевий дідич).

— Нема, поїхав з поляками.

А чого випустили живого? Було вбити, як собаку!

На те селяни переглянулися між собою й ніхто не відповів нічого. Кавалерист поїхав» [53].

Сюжет новелістичного епізоду показовий як один з життєвих моментів формування соціокультурного стереотипу «більшовика». Він важливий для вивчення способів впливу на галицьких селян «червоної» ідеології, яка насправді була оперта на сліпу жорстокість й насильство. Вона живила анархічний безлад, самосуд, що концептуалізувалося у семантичних варіантах фольклорних образів ворога-«москаля», ворога-«ката» [30, с. 348—369].

Після Другої світової війни деякі фольклорні матеріали з часу революції можна було знайти у виданнях української діаспори. Під егідою НТШ в

США, Канаді вийшли історико-культурні збірники регіонального спрямування, історико-мемуарні розвідки, які посприяли тому, що у час сталінської цензури збереглися деякі тексти. Інших спеціалізованих досліджень політичного фольклору періоду УНР та ЗО УНР, окрім нарису К. Данилевського «Проф. Петлюра в серцях і піснях свого народу» (Пітсбург, 1951) [54] та розвідки Юрія (Гр.) Сенька «Народні приповідки-частівки про національно-визвольну боротьбу 1917—1921 рр.» (Буенос-Айрес, 1953) [38], яка щедро ілюстрована рідкісними записами з Харківщини, Чернігівщини, Вінниччини, Київщини, Херсонщини, Одещини, Сум, нам невідомо.

У радянський період так звана «народна творчість Великого Жовтня і громадянської війни» ґрунтувалася на процесі переробки та наслідування популярних козацьких чи родинно-побутових жартівливих пісень, який організувала більшовицька влада [55, с. 31—45]. Починаючи вже з 1918 року, її системна ідеологічна робота була спрямована на дискредитацію Центральної Ради, масового українського патріотичного підпілля та усього національного руху за незалежність, особливо в особі Голови Директорії УНР С. Петлюри. У піснях, які були опубліковані у збірниках «Співаник робочих» (Чернівці, 1920), «Нові пісні на старий лад» (Харків, 1920), «Революційні пісні» (Харків, 1920), газетах «Селянська біднота» (Харків, 1920—1921), «Більшовик» (Київ, 1919—1925) та в інших більшовицьких виданнях (які докладно дослідила В. Хоменко [55, с. 48—50]), його повсюдно шельмовано. Ця тенденція простежується в однотипних саркастичних пісенних апелятивах на зразок «Ой Петлюро, вражий сину, соціал-гетьмане» [39, с. 249], «А Петлюра — вража шкура, плаче та ридає» [39, с. 391] та обраних назвах до прозових творів («Чорні клобуки на службі у Петлюри», «Як ми Петлюрі перцю давали») та ін. Найбільше Петлюру представляли як «блюдолиза» і «прислужника перед польськими панамі», а з українського війська під його командуванням послідовно виписали образ петлюрівців-«запроданців».

Така налаштованість на героїзацію «червоних» командирів та очорнення їх політичних опонентів відіграло свою значиму роль у подальшому конструюванні образів військових лідерів. Видання 1930—1980-х фольклору радянської доби, у яких було започатко-

¹⁶ З розм., діал. «вінки на кулемети вішали зі сльозами».

¹⁷ Після Другої світової війни, 22 червня 1947 р., усі мешканці згаданого українського села, де діяло активне повстанське підпілля, були депортовані в СРСР.

вано відповідні тематичні рубрики та спеціалізовані збірники («Радянські народні частушки і коломийки» (1957), «Великий Жовтень і громадянська війна в народній творчості України» (1957) та ін.), відображають тогочасний стан фольклористики, яка підлягала науковій кон'юнктурі. Серед найчастіше друкованих текстів переробки історичних пісень про смерть козака («Ой у полі жито копитами збито», «Ой чорна хмара нависла», «Чом ти мене, моя ненько, рано не збудила»), частушки про «білих гадів» й тих, хто «владу в руках мали», прислів'я і приказки «про вождів», легенди, оповідання про білополяків, які неодноразово повторювалися у пізніших виданнях. Скажімо, в академічному збірнику «Народні оповідання» (1983) було передруковано сім текстів («Дайош голову Врангеля», «Мистецтво Котовського», «Загибель «Черпахи» та ін.), які прославляють революційну діяльність більшовиків, пропагують «героїку» червоноармійських з'єднань у боях з різними «бандитськими загонами». Сюди ж було включено кілька оповідань про антибільшовицькі селянські виступи, які, вочевидь, були піддані цензурі з підміною назв — на «антигайдамацькі». Із приміток зрозуміло, що тексти зафіксовані від колишніх учасників та свідків, з яких більшість міщани — робітники київського заводу «Арсенал», а також колишні червоні партизани з промислових регіонів Донецька, Луганська, Запоріжжя, Нікополя. Тільки окремі зразки фольклору походять із Херсонщини, Київщини, Вінниччини, Чернігівщини, Полтавщини, Миколаївщини. Зміст оповідань показує, що проста людина важко шукала свого місця у світі, поділеному на «наших» (партизани) та «чужих» (поляки, білополяки, петлюрівські поляки). Осуджуючи дії «гетьманців», «петлюрівців», «махновців» український селянин не міг, проте, не бачити й розуміти головного посилу — війна несла знищення, породжувала гвалтовний розбій та наругу над літніми й беззахисними, сіяла страх і бажання помсти: «Гуляли» поляки у Головчинцях мало не до вечора. Багато перебили старих людей, які залишилися вдома. Знищалися над жінками, яких познаходили по бур'янах, на городах»¹⁸ [12, с. 367].

Тривалий комуністичний контроль та пропаганда множила зразки фольксінесу та фейклору. Підроб-

ки чи відверте фабрикування «частушок про громадянську війну», пісень про комсомольців («Поховайте мене під калиною») та дум («Дума про військо червоне, про Леніна-батька і синів його вірних»), як має рацію Л. Іваннікова, нічого не мали спільного із живою фольклорною традицією [56, с. 189]. На переконання Р. Кирчіва, уся тема національно-визвольної боротьби та утвердження державності була піддана впливу шаленої більшовицької ідеологічної дискредитації у фольклорі [57, с. 118]. Попри це цікавим для сучасної оцінки поетичних підробок є інструментарій вибору та словник, яким оперували «автори». Скажімо, значний пласт творів зосереджується на засадах фольклорної презентації кількох «обов'язкових» учинків героя — його незвичайній відвазі у бою та смерті:

*В бій орлом летів,
В бій бійців водив,
Смілим завжди був,
Ворога скрізь бив* [39, с. 82].

Образ червоноармійця розкривається в мотивах рішучих дій та у вираженні зневаги до ворогів, серед яких часто згадувані білогвардійські командири: Денікін, Колчак, Краснов. У цих персоналіях узагальнено усю армію Білого руху, яка, на думку сучасних істориків, хоч і була військово-політичною силою ворожо налаштованою до армії УНР, однак у 1917—1920 роках найбільш активно і послідовно протистояла більшовикам [58, с. 117]. Двостороння війна з більшовиками породила сатиричні твори із мотивом «погрози комуністам», порівняймо:

*Я на бочці сидю,
Під бочкою слизько,
Ой тікайте, комінусту,
Бо Денікін близько.*

*Я на бочке сижу,
А под бочкой слизько,
У тікайте комінусту
Бо Петлюра близько*¹⁹ [23, с. 30].

У текстах радянських фольклорних збірників прославляються одіозні більшовицькі командири Червоної Армії: М. Цорс, О. Пархоменко, С. Будьонний, К. Ворошилов, Г. Котовський. Останній із переліку сьогодні більше знаний як кривавий ватажок із кримінальними минулим, який запам'ятався вищука-

¹⁸ Із зап. М. Гайдая на Вінниччині 1937 р.

¹⁹ Зап. 1922—1923 рр. О. Олексієвої, Чернігівщина.

ною жорстокістю у ставленні саме до українських повстанців. У час Другого зимового походу після бою під житомирським селом Малі Міньки 17 листопада 1921 р. він знищив усіх полонених, які розмовляли українською мовою і не бажали її зректися [59]. Про трагічні дні суду та розстрілу у Базарі була складена пізніше анонімна пісня «Мов олень той, що загнаний в болото». Вона стала реквіємом убитим, які не зреклися присяги Українській державі:

*В холодну днину, серед снігу й мряки
Над сумним гробом, що на них чекав,
Мовчало триста шістдесят юнаків,
Ніхто не зрадив, ласки не благав* [60, с. 210].

Текст літературного походження фольклоризувався, очевидно, у період діяльності ОУН та УПА, й поширився у кількох варіантах, переважно на Львівщині, Івано-Франківщині, Тернопільщині, Рівненщині.

Про виникнення фольклорних творів, у яких передано криваві події Базару і Крут, які стали символами антибільшовицької війни, згадуватиме на еміграції Олекса Воропай у короткому нарисі зі своєї незавершеної статті «Народні перекази про визвольну боротьбу», поміщеної в щоденник «В дорозі на захід» (1947). Тут же він переповів сюжет переказу з с. Вороновиці на Вінниччині про могилу отамана Ляховича [61, с. 241]. За спогадом підполковника армії УНР М. Середи командир Брацлавського куреня смерті Євген Ляхович успішно воював із більшовиками, які убили його підкупом. За голову отамана тульчинський лікар українець Житкевич дістав 260000 царських карбованців [62, с. 20]. Натомість у фольклорній версії ватажка українських повстанців убив підкуплений фельдшер Плохотнюк і згідно з канонами жанру переказу зрадник зазнає важкої кари та зречення родини.

Жанри. Попередній матеріал показав, що Українська революція та визвольні війни армії УНР та УГА представлені майже усіма фольклорними жанрами. Тематика творів, проте, залежить від регіонально-локальних усних традицій. Скажімо, січово-стрілецьку епопею відображає фольклор Львівщини, Івано-Франківщини, Тернопільщини, Закарпаття. На Волині, Вінниччині, Київщині, Хмельниччині — переважають твори про «петлюрівців» та «гайдамаків», народних отаманів. На Запоріжжі та Півдні України функціонують тематичні цикли фольклору

про Махна та махнівців. Якщо коротко узагальнити, то можна виділити кілька більших груп.

Одна група об'єднує *пісні літературного походження*, що були створені безпосередньо у період існування УНР та ЗУНР. Вони здебільшого походили з середовища військових, де повставали з метою плекання бойового духу і почуття гордоців вояків. Серед них *похідні марші*, що відзначаються особливою емоційністю й пристрасністю, наприклад, «Від Сяну аж до гір Кавказу» Л. Лепкого; «Ми йдемо в бій» Р. Купчинського, «Повертались стрільці із походу», а також короткі *пісні-присвяти* провідникам («Ой ти, пане наш, отамане наш»; «На здоров'я, славне отамання»), ліро-епічні *елегійні пісні* про кохання вояка, розставання та полон (тюремні пісні).

Іншу групу склали *народні пісенні та прозові твори*, які виникали у позавійськовому середовищі. Особливе місце зайняла тут сатирико-гумористика. Злободенність тематики коротких творів, особливо «*революційних частушок*», деякі з яких дістали назву «яблучко» (на основі типового зачину російськомовної пісні «Ой яблучко, куди ти котишся»), вплинула на їхню популярність. Появу жанру «частушка» пов'язують із міською побутовою культурою дореволюційного часу [33, с. 2], але щодо питання генезису її окремих моностроф суспільно-політичного змісту в українській традиції дослідники мають різні, часто протилежні версії [23, с. 24, 27—28; 57, с. 113]. Одноставною є думка про активний процес входження та адаптації мобільних творів від Кубані, Курщини, Катеринославщини до Київщини, Поділля, Волині [56, с. 186].

Початки масового виконання «яблучка» датують періодом німецької інтервенції на Півдні України восени 1918 р., де й виникла впізнавана формульна матриця, яка, за ґрунтовним аналізом цього жанру Л. Іванніковою, калькована з російського зразка:

*Ой Вкраїно,
Да хлібородная,
Німцю хліб оддала,
Сама голодная* [23, с. 25].

Варіанти «яблучка» цікаві не тільки тим, що в них з'являються головні актори на сцені театру Української революції, але й місткістю фольклорного слова, яке повинно відповідати певній ритмічній побудові:

*Ой, яблучко,
Із натурою,*

*Іде батько Махно
Із Петлюрою* [23, с. 35].

*Козаки ідуть
Із Петлюрою,
А за ним Грушевський
Із бандурою* [11, с. 23].

Постаті. Фольклоротворчим імпульсом, який зумовив появу багатьох історичних персон у народних творах, була тогочасна складана ситуація політичної нестабільності, що виявлялася у відмінних ідеологічних програмах, міжнародних впливах, що зумовлювали неодноразову зміну влад. Перелічені чинники спонукали до критичної оцінки подій з боку різних соціально-класових та регіональних прошарків українства, як галичан, так і наддніпрянців. Прості люди часто не могли правильно зрозуміти стратегію намірів діячів Центральної Ради, урядів Директорії УНР, ЗУНР. Аналіз фольклорних текстів з філологічного боку показує схематизм, амбівалентність деяких персонажів, прототипами яких були відомі військові діячі й політики, або сильну їхню ідеалізацію. Розглянемо кілька з них.

У народному стилі возвеличення заступника народу були складені перекази про командира корпусу УГА **Мирона Тарнавського** (1969—1938), який на початку липня 1919 р. був призначений головнокомандувачем. Він пізнав успішних перемог у героїчній «Чортківській офензиві» (червень 1919 р.), похід на Київ та його здобуття, що було коротко згадано в одній зі стрілецьких пісень («*Аж над'їхав сам Тарнавський, вдарили з гармати, / Гей! Гей! А вже комуністів сліду не видати*» [7, с. 158]). Ім'я Тарнавського пов'язане також із прийняттям край важких, часто контрверсійних рішень: він був ініціатором та учасником сумнозвісного акту підписання сепаратного договору з А. Денікіним про припинення військових дій з УГА, яку хотів порятувати у такий компромісний спосіб від повного знищення. Невдовзі генерал ще раз виявив свою щирішу участь у долі підлеглих вояків: добровільно став в'язнем концентраційного табору в Тухолі.

У відомих нам галицьких переказах описано фінал життя генерала, а саме його «незвичайна» смерть («Як літак з Америки прилітав у лікарню до Тарнавського») і «тричі» відновлена могила [30, с. 703]. У деяких локально поширених творах постать полководця і його художня біографія кон-

струйована у цілком фольклорній манері магічного із використанням принципу «очуднення». Залучення казково-фантастичного компонента в короткі сюжети, очевидно, живилося рецепцією образу давніх воєн та їхніх героїв у тогочасній колективній свідомості та культурі українців Галичини [63, с. 233]. Окрім того, героїзація біографій провідників козацьких військ чи гайдамацько-опришківських селянських рухів є поетичним каноном українських історико-героїчних легенд та переказів домодерного часу. Згадаймо, до прикладу, фольклорні образи кошового отамана Запорізької Січі Івана Сірка, який тричі умирав, чи подільського повстанця Устима Кармалюка, який намалював на стіні в'язниці човен і на ньому «виплив» з неволі.

Такого ж художнього плану побутували автентичні народні перекази й легенди про Головного Отамана військ УНР **Симона Петлюру** (1879—1926). У березні 1919 р. письменник Василь Королів-Старий, перебуваючи у Празі на дипломатичній місії від УНР, згадав про Петлюру та його ув'язнення за гетьманату (від 26 липня до 9 листопада 1918 р.) у нарисі, в якому назвав його народним героєм:

«Народ по селах вірить і переказує із уст в уста, що коли настав останній час терпіння, коли вже вщерть переповнилась гнівом народня душа, а Симон Петлюра сидів за міцними ґратами, то його товариші переслали йому листа. А в тому листі було змальовано коника. І от Петлюра вирізує з паперу того коника, приліплює на стіну своєї камери й береться рукою за його гриву. Враз стіна розступається, і на своєму білому коні «батько» летить до вірних стрільців-соколів, що вже стоять готові до бою» [64, с. 38].

Особливо популярними про Петлюру були частівки у 1918—1920 рр., в яких ця складна історична постать, яка вважала Росію найбільшим ворогом України, на гребені своєї «золотої доби» змальована головним пострахом для більшовиків:

*І шумить, і гуде,
Сам Петлюра іде,
Утікайте, комуністи,
Бо у море зажене!* [11, с. 22]

*І шумить, і гуде,
Ленін, Троцький іде,
А Петлюра гайдамаків
Із собою веде* [23, с. 32].

Однак, більшість народних творів про Отамана поширилося вже після того, як він у листопаді 1920 р. опинився на еміграції. Саме тоді склали на Вінниччині переказ про Петлюру, який, прощаючись, заховав свою вояцьку кирею у високій козацькій могилі «десь коло Дністра чи Дніпра», з якої «вийде золотий тризуб, коли її розкопають люди» [54].

Як головна дійова особа Петлюра з'являється в одній з двох версій історичної пісні «А в неділю рано ще сонце не сходить». Докладний аналіз цієї популярної на західноукраїнських землях стрілецької пісні (відомі зачини — «Ой там під Львовом в першій абтайлюнку», «В неділю під вечір сонце ся сховало», «Чи ви, хлопці, спали, чи ви в карти грали» та ін.) ми подали у монографії «Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність» [1, с. 220—221]. Тут повторимо найважливіші висновки про пісню, яка з новою силою зазвучала у сьогоднішні. Вона стала відомою у виконанні капелана добровольчих батальйонів Миколи Мединського, який від початку російсько-української війни на Сході України служить на передовій²⁰.

У першій групі ліричний сюжет розгортається доволу фронтних реалій. Центральним є епічний **образ покинутих окопів** (діал. «дикунки»), що символізують втрачений шанс на реалізацію ідеї державності та її символічно вираженої «побудови»:

*В неділю надвечір сонце ся ховає —
Українське військо окопи лишає.*

*— Окопи, окопи, жаль вас покидати,
Бо вас було тяжко взимі будувати.*

*Окопи, окопи, жаль мені за вами,
Ми вас будували перед ворогами.*

*Ми вас будували через цілу зиму,
А тепер кидаєм за одну годину²¹ [27, с. 354].*

Строфа, яка описує момент того, як стрільці покидають зайняті раніше позиції, — це єдиний ліричний відступ, у якому чуттєве особистісне сприйняття домінує над конкретикою фольклорного історизму. У варіантах згадуються різні топонімі назви (Тернопіль, Львів, Перемишль, Любінь, Рава-Руська, Чортків, Бережани), що були основними стратегічними пунктами Галичини, доволу яких і за які не

²⁰ Див.: <https://www.youtube.com/watch?v=iR8mfpNnrYs>.

²¹ «В неділю раненько ще сонце не сходить, зап. 1992 р., Львівщина.

раз точились найважчі бої польсько-української війни, а отже творився фронт дій.

Сюжетна лінія другої групи варіантів — політичного спрямування. Вона більше драматизована, оскільки побудована у формі діалогу між оповідачем і стрільцями. Центальною композиційною ланкою є блок риторичних запитань та категоричних відповідей, що є художнім утіленням народної думки про причини воєнної поразки. Така оцінка більше залежить від традицій жанрового відображення об'єктивної дійсності, ніж від реальних чинників, що призвели до втрати державності. Стійким елементом виступили фраземи «*грали в карти*» та «*злу команду мали*». Семантичне поле першої формули реалізує мотив програшу (ширше продажу), занпащення рідного краю, що є типовим, хоч і рідкісним у фольклорі, зокрема в козацьких піснях про руйну Січі. Порівняймо:

у козацькій пісні:

*— Ой десь же ви та, пани-браття,
все й у карти грали,*

Що ви коні козацькії навіки втерляли.

(«Ой плавала та лебедонька»);

у стрілецькій пісні:

— Чи ви, хлопці, спали, чи ви в карти грали,

Що ви, молодії, Вкраїну програли.

(«Ой не шуми, луже, зелений байраче»).

Зіставлення переконає у слушності твердження, що перетворення старої пісні, як правило, здійснюється через будь-яку другорядну деталь, яка стає суттєвою, або ж за принципом «керування кінцівки зачином» (як це уважно простежила Л. Іваннікова на прикладі «яблчка» [56, с. 190]).

Гостра критика, якої зазнала пісня «А в неділю рано...» (її авторство приписували покутському селянинові з Городенківського пов.) через буквальне розуміння фольклорного тексту, що нібито поширює неправдиву інформацію про підкуплення військового керівництва, слід розуміти не як відображення різного бачення проблеми, а як відмінну форму її виявлення. Адже ще М. Драгоманов у знайїй праці «Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880)» спостеріг, що «...ріжниця думок людей з новою європейською освітою й українських мужиків лежить більше в широті, в кількості, ніж в самій суті, в яковості думок». Відомо, що існував «Сотенний приказ» старшини УСС Василя Кучаб-

ського від 4 березня 1916`р., у змісті якого категорично забороняється грати в карти всім стрільцям сотні з причини марного витрачання деякими особами грошей. На думку сотника, це було «нічим іншим, як злочином супроти народу» («Літопис Червоної калини», 1998, № 16—18, с. 389).

Наявність згаданих формул дає змогу розширювати подійний фон, уводити в текст пісні нові сюжетні блоки, які ускладнюють динаміку історичних подій. Так виникли варіанти, в яких з'являється образ Петлюри як отамана визвольних змагань за участю січових стрільців. Історизм цієї пісні, перший відомий нам фольклорний запис якої з 1926 р. був зроблений у с. Пруси Самбірського пов., тепер с. Бистриця на Львівщині, зводиться тільки до загального уявлення про події радянсько-української війни та підписання Варшавського договору. Цілком у традиції народнопоетичного домислу трактується у цих піснях історична дата 21 червня 1920 р. Тоді, прибувши до Варшави, С. Петлюра розпочав заходи щодо формування нових частин української армії і шукав співників для продовження боротьби із російськими окупантом:

*А в суботу рано о п'ятій годині. Да гей!
Уже наш Петлюра на польській машині.*

*А в неділю рано ще сонце не сходить. Да гей!
А вже наш Петлюра по Варшаві ходить.*

*Ой ходить він ходить, шабельков махає. Да гей!
Та січових стрільців у поміч благає:*

*«Високі Карпати, спустіться на долину. Да гей!
Січові стрільці, прийдіть на годину».*

*Січові стрільці прийшли на годину. Да гей!
А вже розібрали нашу Україну
(«Ой там піді Львовом в першій абтайлюнку,
да гей!») [7, с. 360].*

Під тиском більшовицького наступу, після тривалих переговорів і обмірковувань, між представниками УНР та польським урядом було підписано договір та військову конвенцію спільної боротьби проти Росії, що так і не був ратифікований. Натомість військовий союз Антанти виступив зрадником суверенності України. «Ми вмираємо, а Антанта, мов Пилат, вмиває руки» — писав з гіркотою С. Петлюра, усвідомивши свою політичну помилку.

Зваживши на різні змістові форми реалізації мотиву-ситуації, де суб'єктом дії виступає Петлюра,

який ходить по Варшаві, їздить на польській машині, відправляє телеграму до свого війська, звертається за допомогою до січових стрільців тощо). Зазначимо, що головним, все ж, є спільне для усіх варіантів пісні ідейно-семантичне ядро — турбота за долю України, що реалізується в образі Петлюри як фронтовика та речника української державності:

*Ой там піді Львовом в першій абтайлюнку,
да гей!*

*Там сидить Петлюра, у своїм штелюнку.
Ой сидить він, сидить, та й думку думає.*

Да гей!

Та до свого войска телеграм пускає.

*«Чи ви, брат[т]я, спали, чи ви [в] карти грали,
да гей!*

Що ви Україну полякам продали?» [7, с. 360].

Пісня щонайкраще показує конфлікт політичних ідей складного періоду, коли дві армії УГА та УНР розійшлися у думці, кого ж брати за союзників у боротьбі за українську національну державу. Головному мотиву «зрада» формує пучок мотивів, пов'язаних із політичними рішеннями воєнних лідерів. Скажімо, мотив «проданої України» проголошується устами Петлюри, який шукає (і не знаходить) підтримки з боку стрільців УГА та галицького уряду. Подія таємного Варшавського договору (20 квітня 1920 р.) насвітлила генеральну політичну дилему: віддати частину державної території України, уклавши союз із Польщею, чи втратити незалежність зовсім. Вона дістала і свою народну оцінку, що зумовило низку асоціацій про нефаховість, непоінформованість військового керівництва та уряду, вираженого через мотив «державу програно у карти»:

*— Чи ви, хлопці, спали, чи ви в карти грали,
Що ви ворожечка, що ви ворожечка
в свій край запускали?*

*Ми спати не спали, ні в карти не грали,
Лиш ми над собою команди не мали.*

*Бо перша команда була підкуплена,
А друга команда, а друга команда нічого
не знала²² [7, с. 359].*

Варто нагадати, що фольклорний мотив «(про) грати у карти» має загальноєвропейське поширення. У 1918 році у Берліні оповідали політичний анекдот, який оживлював історію австро-пруської війни 1866 р., у якій Австрія вела бої на два фрон-

²² Зап. 2001 р., с. Юрківці, Чернівеччина.

ти. Зустріч за картами двох монархів Вільгельма II та Карла I, учасників світової війни, була не тільки побутовим тлом, але семіотичним знаком несподіваного повороту подій та все ще не розв'язаного ключового політичного питання: «Карл після обіду запрошує Вільгельма грати у карти, а Вільгельм відповідає: «Тепер війна, нема часу грати в карти, а після війни ми з тобою заграємо в «66»» [65, с. 65].

У той самий час у Росії поширювався казковий сюжет, як «цар програв Росію за бочку золота» [66, с. 29]. Семантично близьким є мотив «цар пропив (продав) Росію» у частівках, де фігурує **образ царя** («Миколки»), прототипом якого став Миколи II Романова (1868—1918). Один з варіантів у формі російсько-українського суржику записав В. Білий на Полтавщині у рік страти царя більшовиками:

*Я на бочкє сижу,
Під бочкою віноград —
Против Миколка Росію,
А Керенський — Петроград* [23, с. 30].

Такі зразки автентичного фольклору (відомі й російські частівки з ініціальною формулою «я на бочці сидю, під бочкою...») є очевидним запереченням тенденційно сумнівних висновків сучасних російських політологів про те, що в російському фольклорі склався позитивний образ політичного лідера, який названий царем (царевичем), і наділений особливими повноваженнями та рисами, оскільки виступає провідником Божої вищої волі й гарантом стабільності держави [67, с. 21].

У революційний період українська усна народна традиція почала відображати руйнування підвалин старих теократичних поглядів на владу, на що звернув увагу ще В. Білий [50, с. 63]. Відтак у фольклорних новотворах спостерігається тенденція критичного ставлення до лідера високого і найвищого рангу. Скажімо, у варіантах згаданої історичної пісні Україна зраджена («продана», «програна») двічі: і полякам, і москалям. Винними у поразці названо переважно не рядових оборонців (у пісні — це «хлопці», «браття»), але військове керівництво («перша / друга команда», «пан капітан»), які вважаються «підкупленими»:

*Чи наш пан капітан срібла-злата не мав,
Що за триста рублів, що за триста рублів
Буковину продав?*

*Чи наш пан капітан тут дівчини не мав,
Що за росіянок, що за росіянок в Росію поїхав?*
[7, с. 359];

*Першая команда нічого не знала,
Що другая команда міліони брала. Раз і два»*
[60, с. 147].

У записках начального команданта УГА генерал-полковника Армії УНР М. Омеляновича-Павленка прямо говориться про відмінні від політичних провідників настрої галицьких стрільців та старшин, яких через стратегічний прорахунок А. Денікін негайно обернув проти більшовиків під Бердичевом та змусив «битися на своїй землі за інтереси чужинців» [68, с. 231].

Прикметно, що пісня була актуалізована у Другу світову війну, оскільки в одному із варіантів бачимо заміну між трьома групами суб'єктів нової ієрархічної тріади військових («старші лейтінанти» — «младші лейтінанти» — «радові солдати»):

*— Чи ви, хлопці, спали, чи ви в карти грали?
Золоту Вкраїну без бою віддали.*

*— Ой ми не спали, ми в карти не грали,
Старші лейтінанти Вкраїну продали²³*
[30, с. 704].

Межа конфліктного розлому пролягала не тільки у площині «народ (селяни) — політики», але й на рівні «військові» — «політики». Різновекторність у баченні державного проекту «Україна» стала найбільше помітною, коли, підписавши угоду з Денікіним, керівництво УГА, фактично, зрадило здобутки Дієвої армії УНР. На думку істориків, галичани виступали за відсторонення С. Петлюри від військового керівництва та його нефаховість. Цей кризовий момент у взаємостосунках простежується у пісні, де Петлюра дорікає за фатальну недалекоглядність:

*Приїхав Петлюра та й став говорити:
«Ой зле ж вам тут, люди, на Вкраїні жити.*

*Чи ви, хлопці, спали, чи ви в карти грали,
що нашу Вкраїну вороги забрали?».*

*«Ми, батьку, не спали, і в карти не грали,
А ми, молодії, нічого не знали».*

(«А в неділю рано, в четвертій годині»)
[60, с. 149].

Як показують фольклорні матеріали, твори історичного змісту часто схоплювали «персональний»

²³ Зап. 2006 р. у с. Володівка Барського р-ну, Вінниччина.

образ воєнного часу. Його творили відомі військово-політичні діячі, яким довелося приймати важливі рішення, брати відповідальність за ту частину суспільства, яка, з погляду сучасних істориків, ще не була достатньо готовою до розуміння незалежності. І тут, на жаль, очевидна аналогія між особливістю народнопоетичної критичної оцінки постаті гетьмана Івана Мазепи та Симона Петлюри, якого вже по його убивстві уславляли в анонімних віршах-хроніках («Було літо, було літо» [65, с. 386]) та віршованих ілюстраціях до антибільшовицьких листівок, у яких закликали повернутися:

*Де ти, Симоне завзятий,
Орле сизокрилий?
Чом не йдеши нас визволяти
Край з неволі милій?*²⁴

а також у думках²⁵:

*Тяжко йому на чужині
В чужій домовині.
Він боровся за Україну,
Стяги жовто-сині.*

*Сумно стало на Україні,
Дзвони скрізь мовчали,
Тільки струни на бандурах
В думках заридали*²⁶.

(«Сподівались ми Петлюри з військом на Україні» [54, с. 20].

У пісні «Повертались стрільці із походу» Петлюра змальований у стрілецькому таборі, куди він заїжджає «на буйнім вороному коні»:

*І петлиці у нього блакитні
На них Тризуб золотом сяв,
Він промовив: «Слава Україні!»
І ще руку кожному подав [7, с. 350].*

Граничні площини возвеличеного образу отамана виражені тут через поєднання «сакрального» — він символ української державності (має одяг із золотим Тризубом) та «мирського» — у тілесній доступності до кожного рядового (мотив «герой подає руку привітання»). Вірогідно, пісня з'явилася у Другу світо-

²⁴ Із Архіву УСБУ в Полтавській обл.; Цитата запозичена із монографії В. Ревеуга «Полтавщина. Протибільшовицький Рух опору 20—30-х років ХХ століття (Полтава, 2016, с. 57).

²⁵ «Дума про Петлюру» була у репертуарі бандуриста Івана Кучугура-Кучеренко (1879—1942) [42, с. 133].

²⁶ Зап. 1926 р. у с. Мурафа Богодухівського пов., Харківщина.

ву війну, оскільки покладена на мелодію тогочасного російського шлягера «Катюша». Зі слів виконавиці, пісню «з 1940-х рр. співали у селі, у лісі, як носили їсти повстанцям».

Образ Петлюри як поборника селянських прав постає у переказах: «То була така війна, що «і за наших і за ваших». Воювали і «петлюри», воювали і Врангель (шо, дитино, я вже помню). Потім «наші» заступили. То зачали гнати. То багацько в Чорнім морі утопилося.

[...] Петлюра? То такий був чоловік (тако я скажу, як казали), то був добрий чоловік, но його не злюб'їли, бо він за народ був... (Не всьой народ був їднакій: був і нашим, і вашим). Любив бідний народ. Він хтів, шоби дати землю. Шоби люди мали кусочок землі. І шоби робили. І шоби мали кусочок хліба. А так не хтіли. ... Да, він хоче України. Тоді хто шо хтів, то казав. Шо хтіли, то робили»²⁷ [10, арк. 80].

Мотив «отаман любить бідний народ», а також патернальні ознаки, маркер «антисеміта» зближує фольклорний образ Петлюри з «батьком Махном». У час революції і перші роки по ній побутували частівки, в яких вони політичні союзники у боротьбі з більшовиками, але більше — опоненти:

*Іде батько Махно
Із Петлюрою,
Виганя більшовиків
З їх комуною [11, с. 28].*

*Я на бочке сижу,
Бочка вертиця,
Ой пішов би до Петлюри —
Махно сердиться [23, с. 31].*

Сьогодні фольклорні твори про найбільш знаного отамана, гуляйпільського анархіста, Командувача Революційної повстанської армії в Україні **Нестора Махна** (1888—1934) побутують на Нижній Наддніпрянщині. За дослідженнями Ірини Павленко, у переказах образ Махна тяжіє до парадигми «благородного розбійника», а в усних оповіданнях зберігає деякі біографічні та характерологічні риси історичної особи, яким притаманне «бунтівне начало, волелюбність, демократизм, захист прав знедолених та відновлення справедливості» [69, с. 148]. Упродовж

²⁷ Зап. 27.06.2006 р. у с. Перепільчинці Шаргородського р-ну Вінницької обл. від Пасічник Зої Микитівни, 1928 р. н.

усієї своєї діяльності Махно діяв головно як виразник «соціальної революції» і ніколи не виявляв нахилу до національно-визвольної боротьби [24, с. 112]. Саме тому у тих селах, які підтримували махновський рух, з'явилися перекази із мотивами захисту скривджених, відновлення справедливості, наділення бідних майном, яке відбирали у багатих, подарунками (чоботи, рідше — коня) [69, с. 149]. В інших місцевостях образи Махна та його вояків у переказах далекі від ідеального, оскільки слава і «сила махновська» трималася також на помсті, жорстокостві й насильстві, а «того його усі й боялися і поважали» [14, с. 31]:

*Ох яблучко
Куда котишся?
До Махна попадеш,
Не воротишся* [16, с. 63].

Злободенні монострофи створювалися не тільки про Махна, але інших повстанців, зокрема про чигиринського отамана **Свирида Коцура** (1890—1920) і його військо:

*Як були коцури,
Були сало і млинці,
А прийшли комуністи,
То не стало чого їсти* [70].

Нові сатиричні твори, де домінує мотив «ситого життя», виникали на ґрунті критичного ставлення селян-наддніпрянців до різного роду експропріацій («Ой яблочко — Революція, / Надоїла мужикам контрибуція!»; «... реквізиції!») [11, с. 29]), продрозкладки, запроваджені більшовиками від початку 1919 р. Виступали вони й проти курсу на усупільнення сільського господарства, що згодом дало дуже важкі наслідки, зокрема голод 1921 року, що є окремим аспектом іншої обширної теми — «голодомор» у фольклорі.

Висновки. У вітчизняній науці українська народна творчість одного з найяскравіших фрагментів вітчизняної історії — доби Революції (1917—1921) й періоду діяльності УНР та ЗУНР — досі представлений мало. Розпорошеність джерел — основна причина того, чому немає більш-менш цілісного корпусу текстів. Проте навіть та кількість автентично фольклорних творів, що дійшла до наших днів у рукописах чи була опублікована, показує важливий ракурс «народної» історії. Вона відрефлектовує знакові образи, постаті, події відчайдушно героїчної

боротьби за українську владу, різні погляди на побудову державного устрою.

Аналіз наявних архівно-польових та історично-мемуарних джерел дає змогу уявити контекст формування та сфери побутування усних творів про діяльність регулярних армій УНР та ЗУНР, зокрема вірші-хроніки, оповідання, легенди та чутки. Фольклорні жанри, які найбільше охопили тему Української Революції та війн періоду 1918—1921 рр. (*історичні пісні про С. Петлюру, отаманів Махна, Зеленого, сатиричні антинімецькі, антиденікінські та протибільшовицькі частівки, приказки, історичні перекази про знедолене стрілецьке військо, про полон та отаманів, політичні анекдоти*), слід розглядати як цінний інформативний матеріал, через який вербалізуються не тільки фольклорні, але й важливі соціокультурні концепти, що обумовлюють ментальні та класові характеристики українського народу.

Порушена у воєнному фольклорі проблематика амбівалентності понять «свій / чужий», «вірність / зрада», задіяність сюжетів про «зміну влад» та стійких формул «босі йшли», «чи ви, хлопці, спали, чи ви в карти грали», «приходять одні ... другі прийдуть» має культурологічні та соціо-політичні значення, що актуальні для сучасної України.

Усні народні твори дослідженої тематики яскраво показують за давню проблему політичної кризи, яка ґрунтувалася на неузгоджених ідеологічних платформах лідерів ЗУНР, УНР, Директорії, на їхніх помилкових рішеннях та вчинках у складний час національно-визвольної боротьби «За Україну, за її волю». Семантика «поразки», кодована у двох головних фольклорних мотивах — «поганого командування» та «програної у карти (прогуляної, проданої) України», ґрунтувалася на політичній неграмотності пересічних громадян, живилася пасивністю або стихійністю дій частини українського населення. Селянство не довіряло державним особам (як «панам»), мислило переважно регіональними категоріями, що спровокувало конфлікт політичних платформ. Перемога більшовизму врешті-решт призвела до втрати шансу отримати ще сто років тому міцну і цілісну національно-демократичну державу. Тому перспективним вважаємо подальше вивчення текстів українського історико-політичного фольклору періоду Революції та їхнє осмислення з точки зору вира-

ження цивілізаційних та ідентичнісних характеристик українського суспільства.

1. Кузьменко О. *Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність*. Львів: ІН НАН України, 2009. 295 с.
2. Ірчан М. *Махно і Махнівці. Вржіння очевидця*. Камінець: Вид-ня «Стрільця», Органу Галицької Армії, 1919. 32 с.
3. Левченко М. Оповідання селян за часи громадянської війни на Україні. *Етнографічний вісник*. Київ, 1926. Кн. 2. С. 68—75.
4. *Українська Галицька Армія: збірка спогадів*. Укладач, автор передмови і приміт. М. Баран. Львів, 2002. 122 с.
5. Митрофаненко Ю. *Українська отаманщина 1918—1919 років*. Вид. 3-тє, випр., допов. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2016. 240 с.
6. Левицький О. *Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919)*. Відень, 1921. 194 с.
7. *Стрілецькі пісні*. Упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О.М. Кузьменко. Львів: ІН НАН України, 2005. 640 с.: іл.
8. Скидан М. Шлях І-го Галицького Корпусу в поході на Київ. *Літопис Червоної Калини*. 1936. № 2. С. 7—10.
9. Завальнюк О.М., Олійник С.В. *Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919—травень 1920 рр.)*. 2-ге вид., доп., перероб. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2013. 292 с.
10. *Архів Інституту народознавства НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 552. Арк. 1—127 (Кузьменко О. Фольклорні записи із Східного Поділля; Хмельницька, Вінницька обл.; 2006 р.).
11. *Український політичний фольклор*. Упоряд. передм., коментарі Є.М. Пащенко. Київ: Видавець М. Дмитренко, 2008. 98 с.
12. *Народні оповідання*. Упоряд., приміт. С.В. Мишанича. Київ: Наукова думка, 1983. 502 с.
13. *Корпус Січових Стрільців: воєнно-історичний нарис*. Ювілейне видання 1917—1967. Чикаго, 1969. 663 с.
14. *Духовні скарби нашого краю. Фольклор Бердянсько-гор-ну Запорізької області: збірник фольклорних творів*. Уклад. І. Павленко, Н. Полякова; вступ. ст., приміт. І. Павленко. Запоріжжя: ЗапоріжНУ, 2005. 71 с.
15. Назарук О. *Рік на Великій Україні. Конспект споминів з Української революції*. Відень: Вид-во Уряду Преси ЗУНР, 1920. 344 с.
16. Кушніренко І., Жилінський В. *Фольклор Гуляйпільщини: Запорізька область*. За ред. проф. В.О. Горпинича. Дніпропетровськ: Пороги, 2002. 171 с.
17. *Національна бібліотека у Варшаві*. Відділ мікрофільмів (скорочено — НБ у Варшаві). Ф. Архів НТШ. М/ф № 87502 (XXIV-27. Wspomnienia jednego z adiutantów Głównego Dowództwa UGA z wydzierzeń roku 1919). 306 к.
18. *Архів ІН НАН України*. Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 613. Арк. 1—201 (Кузьменко О. Народна проза про січових стрільців: науковий збірник. 2009 р.).
19. Єремій М. Є. Коновалець на тлі української визвольної війни. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Вид. Фондації ім. Є. Коновальця, 1974. С. 115—165.
20. *Гей не дивуйтесь...: воєнні пісні*. Львів: Світанок, 1922. 16 с.
21. Хома І.Я. Бої за Бердичів частин армії УНР проти більшовицьких військ. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Держава та армія. Львів, 2012. № 724. С. 147—152.
22. *НБ у Варшаві*. Ф. Архів НТШ. М/ф № 87262. (1460 XI.1—31. Drobne dokumenty Ukraińskich Strzelców Sichowych w tym księgarozchodów 61 polowego szpitala Czerwenego Krzyża. 1914—1920). 665 к.
23. Олексієва О.В., Білий В.В. Коротенькі пісні («частушки») років 1917—1925. *Етнографічний вісник*. Київ, 1925. Кн. 1. С. 22—36.
24. Ковальчук М. *Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння*. Київ: Темпора, 2006. 576 с.
25. *НБ у Варшаві*. Ф. Архів НТШ. М/ф № 69010. (Dzienniki, pamiętniki. 1918—1922). 665 к.
26. Кривоший О.П. «Спогади про участь жінок в громадянській війні та жіночому русі...» як джерело до вивчення історії Південної України 1918—1924 років. *Музейний вісник*. Запоріжжя, 2011. № 11. С. 155—177.
27. Кузьменко О. Українська словесність про січове стрілецтво: деякі аспекти історичної дійсності та фольклорної естетики. *Схід-Захід: істор.-культуролог.* зб. Харків, 2008. Вип. 1—12. С. 138—149.
28. Кузьменко О. Стрілецька тема в народній прозі про Першу світову війну (або мотиви минулого у викликах нової доби). *З історії західноукраїнських земель*. Львів, 2015. Вип. 10—11. С. 257—277.
29. *Український стрілець: орган Пресової кватири Української бригади в Чехії. Річники 1920—1921*. Упоряд. Ю. Гнатюк, хор. УНА, вид. Д. Микитюк, підхор. УСС. Вінніпег, 1977. 40 с.
30. Кузьменко О. *Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)*. Львів: ІН НАН України, 2018. 728 с.
31. Kramar R. Folklor polityczny w czasopis machemigracji ukraińskiej wydawany chwmiedzy wojennej Polsce. *Acta Polono-Ruthenica*. Olsztyn, 2017. Т. XXII/4. С. 47—56.
32. Недзельський Е.Л. Народная поэзия в годы революции. *Живая старина*. 2007. № 4. С. 2—6.
33. Донцов Д.І. *Рік 1918, Київ*. Упоряд. К.Ю. Галушко. Київ: Темпора, 2002. 208 с.

34. Фахретдинов Р.И. Песенные практики Гражданской войны в России. *Традиционная культура*. Москва, 2016. № 1 (61). С. 124—137.
35. Голинський М. *Спогади*. Передм. С.Д. Козака. Київ: Молодь, 1993. 368 с.
36. Лобода А. Від частушки до пісні «довгої». *Етнографічний вісник*. Київ, 1928. Кн. 7. С. 45—53.
37. Гайдучок С. *Воєнні спомини*. Уклад. і авт. передм. О. Ващеба, Б. Якимович. Львів, 2002. 60 с.
38. Сенько Г. *Народні приповідки-частівки про національно-визвольну боротьбу 1917—21 рр.* Буенос-Айрес: Перемога, 1953. 46 с.
39. *Великий Жовтень і громадянська війна в народній творчості України*. За ред. М.Т. Рильського, вступ. ст. В.С. Бобкова, І.Я. Лазаревич. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1957. 408 с.
40. Дорошенко Д. *Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920 рр.)*. Київ: Темпора, 2007. 632 с.
41. Місевич К. Бандурист Антін Мітяй. *Літопис Червоної Калини*. 1931. № 9. С. 11—12.
42. Жеплинський Б.М., Ковальчук Д.Б. *Українські кобзарі, бандуристи, лірники: енциклопед. довідник*. Львів: Галицька видавнича спілка, 2011. 316 с.
43. Цегельський Л. *Від легенд до правди. Спомини про події в Україні зв'язані з Першими Листопадом 1918 р.* Передм. Я. Дашкевича. Львів: Свічадо, 2003. 335 с.
44. Закальська Я. Мотивема «зрада» в ліриці національно-визвольних змагань першої половини ХХ століття. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. І.В. Вернадського. Серія: філологія. Соціальні комунікації*. Київ, 2018. Т. 29 (68). № 4. С. 194—199.
45. *Західно-Українська Народна Республіка 1918—1923. Енциклопедія*. Т. 2. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2019. 688 с.
46. *Кривава книга*. Упоряд., автор передм. Я. Радевич-Винницький. Передрук вид. 1919, 1921 рр. Дрогобич: Відродження, 1994. 274 с.
47. Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ—ХХ століття*. Київ: Усабоо publishing, 2019. 654 с.
48. *Яворівщина у повстанській боротьбі*. Розповіді учасників та очевидців. Записав й упоряд. Євген Лунько. Львів: Растр-7, 2015. Т. 2. Яворів. 1079 с.
49. Білий В. Оповідання селянина про те, як він права добивався у денікінців. *Етнографічний вісник*. Київ, 1925. Кн. 1. С. 37—40.
50. Білий В. «Автобіографія чи спомини революції». *Етнографічний вісник*. Київ, 1926. Кн. 2. С. 63—67.
51. Кузьменко О. Левченко Микола Захарович. *Українська фольклористична енциклопедія / за ред. В. Сокола*. Львів: ІН НАН України, 2018. С. 440—441.
52. Гадовський В. Спомини селянина. *Назустріч*. Львів, 1938. 1 лют. № 3 (99). С. 4.
53. Петренко Ол. Із днів большевицької влади на Гал. Поділлі у 1920 році. *Вісті комбатанта*. 2010, 24 жовт. URL: <http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2010/10/1920.html> (дата звернення: 21.01.2020).
54. Данилевський К.О. Петлюра в серцях і піснях свого народу. *Народне Слово*. П'їтсбург, 1951. 24 с.
55. Хоменко В.Г. *Народна поезія Великого Жовтня і громадянська війна*. Київ: Наукова думка, 1971. 143 с.
56. Іваннікова Л. Від УНР до Євромайдану: поезія народного спротиву (1918—1921). *Українське козацтво в етнокультурному просторі Наддніпрянщини: зб. наук. пр. Ред. кол. Н.М. Буланова (відп. ред.) та ін. Нікополь: Принтхаус «Римм», 2019. С. 181—200.*
57. Кирчів Р. *Двадцять століття в українському фольклорі*. Львів: ІН НАН України, 2010. 533 с.
58. Бойко О. Денікінський режим на українських землях: державний устрій, соціально-економічна і національна політика. *Проблема вивчення історії Української революції 1917—1921 років: зб. наук. пр.* Київ, 2010. Вип. 5. С. 115—144.
59. Файзулін Я. Кривавий Базар. *Український тиждень*. 2011. № 48 (213). URL: <https://tyzhden.ua/History/36092> (дата звернення: 25.11.2011).
60. *За волю України: антологія пісень національно-визвольних змагань*. Запис, розшиф., упоряд., приміт. Є. Гіщинського. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2002. 316 с.
61. Воропай О. *В дорозі на Захід. Щоденник утікача*. Лондон: Вид-ня Українська Визвольна Спілка, 1970. 281 с.
62. Середа М. Отаманина. Отаман Ляхович. *Літопис Червоної калини*. 1930. Ч. 12. С. 18—20.
63. Голик Р. Війна і Русь: еволюція уявлень про збройні конфлікти у середньовічній й ранньомодерній культурі та їх рецепція у модерній Галичині. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: наук. зб.* Львів, 2011. Вип. 20. С. 212—235.
64. Королів В. *Український народний герой Симон Петлюра*. Київ; Прага: Час, 1919. 37 с.
65. Чикаленко Є. *Щоденник (1918—1919)*. Київ: Темпора, 2011. 424 с.
66. Аксєнов В. «Сказка о царе и мировой войне», или опыт реконструкции мифологического дискурса российских крестьян в 1914—1917 гг. *Acta Slavica Japonica*. 2013. Т. 34. Рр. 17—47.
67. Воронина Т.В. Образ политического лидера в русском фольклоре. *Актуальные проблемы политологии: сб. науч. работ. Отв. ред. В.Д. Зотов*. Москва: МАКС Пресс, 2001. С. 17—22.
68. Омелянович-Павленко М. *Спогади командарма (1917—1920)*. Упоряд. М. Ковальчука. Київ: Темпора, 2007. 608 с.
69. Павленко І.Я. *Легенди та перекази Наддніпрянщини: буття у просторі та часі*. Запоріжжя, 2006. 243 с.
70. Солодар О. «Батько» Свирид. Про немислимі союзи почервонілих «вільних козаків». *Наша революція 1917—1921*. URL: https://www.dsnews.ua/nasha_

revolyutsiya_1917/-batko-svirid-yak-stati-komandirom-vilnogo-kozatstva--31032020120000 (дата звернення 31.03.2020).

REFERENCES

- Kuzmenko, O. (2009). *Rifleman Songs: Folklorism, Folklorization, Folklore*. Lviv [in Ukrainian].
- Irchan, M. (1919). *Makhno and Makhnovists. Impressions of an Eyewitness*. Kaminets [in Ukrainian].
- Levchenko, M. (1926). Peasants' Stories About the Times of the Civil War in Ukraine. *Etnohrafichnyi Visnyk*, 2, 68—75 [in Ukrainian].
- Baran, M. (2002). (Ed.). *Ukrainian Galician Army: A Collection of Memoirs*. Lviv [in Ukrainian].
- Mitrofanenko, Y. (2016). *Ukrainian Otamanshchyna 1918—1919*. Ed. 3-rd. Kropyvnytskyi [in Ukrainian].
- Levitskyi, O. (1921). *Galician Army in Greater Ukraine (memoirs from July to December 1919)*. Vienna [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2005). (Ed.). *Rifleman Songs*. Lviv [in Ukrainian].
- Skidan, M. (1936). The Path of the First Galician Corps in Its Campaign to Kyiv. *Litopys Chervonoii Kalyny*, 2, 7—10 [in Ukrainian].
- Zavalnyuk, O.M., & Oliynyk, S.V. (2013). *Ukrainian Galician Army in Podillya (From July 1919 — To May 1920)*. Kamyanets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2006). Folklore Records from Eastern Podillya; Khmelnytsky, Vinnytsia regions. *Archive of the IN NANU (Archive of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine)*. F. 1. Op. 2. Od. save 552. Arc. 1—127 [in Ukrainian].
- Pashchenko, E.M. (2008). (Ed.). *Ukrainian political folklore*. Kyiv [in Ukrainian].
- Myshanych, S. (1983). (Ed.). *Folk Stories*. Kyiv [in Ukrainian].
- Babii, O., Zarytskyi, V., Grechanivskyi, D., & Bilynskyi, B. (1969). (Ed.). *Ukrainian Corps of the Sich Riflemen: A military-historical study*. Published by the Jubilee Committee for the Sich Riflemen. Chicago [in Ukrainian].
- Pavlenko, I., & Polyakova, N. (2005). *Spiritual Treasures of Our Land. Folklore of Berdiansk District of Zaporizhia Oblast: A Collection of Folklore Works*. Zaporizhia [in Ukrainian].
- Nazaruk, O. (1920). *Year in Greater Ukraine. Synopsis of memoirs from the Ukrainian revolution*. Vienna [in Ukrainian].
- Kushnirenko, I., & Zhilinsky, V. (2002). *Folklore of Huliaipole Area: Zaporizhia Oblast*. Dnipropetrovsk [in Ukrainian]. National Library in Warsaw. Department of Microfilms (abbreviated — NB in Warsaw). F. Archive of NTSh. M/f № 87502 (XXIV-27. Memories of One of the Adjutants of the UGA Main Command From the Events of 1919) [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2009). Folk Prose About Sich Riflemen: A Scholarly Collection. *Archive of the Institute of National Academy of Sciences of Ukraine*. F. 1. Op. 2. Od. zb. 613. Arc. 1—201 [in Ukrainian].
- Yeremiyiv, M.E. (1974). Konovalts Against the Background of the Ukrainian Liberation War. In *Yevhen Konovalts and His Time* (pp. 115—165). Munich.
- (1922). Hey don't be surprised...: War Songs. Lviv: Svitanok [in Ukrainian].
- Khoma, I.Y. (2012). Battles for Berdychiv by the Units of the Ukrainian People's Republic Army Against the Bolshevik troops. *Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic»*. Series: State and Army, 724, 147—152. Lviv [in Ukrainian].
- NB in Warsaw. F. Archive of NTSh. M/f № 87262. (1460 XI.1—31. Minor Documents of the Ukrainian Sich Riflemen, Including the Ledger Book of the 61-th Hospital of Red Cross. 1914—1920) [in Ukrainian].
- Oleksieva, O.V., & Bilyi, V.V. (1925). Short Songs («chastushki») from 1917—1925. *Ethnographic Bulletin*, 1, 22—36 [in Ukrainian].
- Kovalchuk, M. (2006). *The Unknown War of 1919: Ukrainian Armed Confrontation with the White Guard*. Kyiv [in Ukrainian].
- NB in Warsaw. F. Archive of NTSh. M/f № 69010. (Journals, diaries. 1918—1922) [in Ukrainian].
- Kryvoshii, O.P. (2011). «Memories of Women's Participation in the Civil War and the Women's Movement» as a Source for Studying the History of Southern Ukraine in 1918—1924. *Museum Bulletin*, 11, 155—177 [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2008). Ukrainian Folklore About the Sich Riflemen: Some Aspects of Historical Reality and Folklore Aesthetics. *East — West. Historical and Cultural Collection* (Issue 11—12, pp. 138—149). Kharkiv [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2015). Rifleman Theme in the WWI Folklore Prose (or, The Motifs From the Past Before the Challenges of Modern Times). *From the History of Western Ukraine* (Issue 10—11, pp. 257—277) [in Ukrainian].
- Hnatiuk, Yu., & Mykytiuk, D. (1977). (Ed.). *The Ukrainian Rifleman: Organ of the Press Apartment of the Ukrainian Brigade in Czechia. Yearbooks 1920—1921*. Winnipeg [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O. (2018). *Dramatic Human Existence in Ukrainian Folklore: Conceptual Forms of Expression (the Period of WWI and WWII)*. Lviv [in Ukrainian].
- Kramar, R. (2017). Political Folklore in the Periodicals of the Ukrainian Emigration Published in Poland between WWI and WWII. *Acta Polono-Ruthenica* (Vol. XXII/4, pp. 47—56). Olsztyn [in Polish].
- Nedzelskyi, E.L. (2007). Folk Poetry During the Revolution. *Zhivaia starina*, 4, 2—6 [in Russian].
- Dontsov, D.I. (2002). *Year 1918, Kyiv*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Fakhretidinov, R. I. (2016). Song Practices of the Civil War in Russia. *Traditional culture*, 1 (61), 124—137 [in Russian].
- Golynskyi, M. (1993). *Memoirs*. Kyiv [in Ukrainian].
- Loboda, A. (1928). From Chastushka to the «Long» Song. *Etnohrafichnyi Visnyk*, 7, 45—53 [in Ukrainian].

- Gaiduchok, S. (2002). *Military memories*. Lviv [in Ukrainian].
- Senko, G. (1953). *Folk Tales-Parts About the National Liberation Struggle of 1917—21*. Buenos Aires [in Ukrainian].
- Ryl'skyi, M.T. (1957). (Ed.). *Great October and the Civil War in the Folk Art of Ukraine*. Kyiv [in Ukrainian].
- Doroshenko, D. (2007). *My Memories of the Recent Past (1914—1920)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Misevych, K. (1931). Banduryst Antin Mityai. *Litopys Chervonoii Kalyny*, 9, 11—12 [in Ukrainian].
- Zheplinskyi, B.M., & Kovalchuk, D.B. (2011). *Ukrainian Bobza, Bandura, and Lyre players*: Encyclopedic Reference Book. Lviv [in Ukrainian].
- Tshehelskyi, L., & Dashkevych, J. (2003). *From Legends to Facts. Memories of November 1, 1918. Events in Ukraine*. Lviv [in Ukrainian].
- Zakalska, J. (2018). Motiveme «Betrayal» in the Lyrics of the National Liberation Movement of the First Half of the XX-th Century. *Scientific notes of Tavriya National University by Vernadskyi. Series: Philology. Social communications*, 4 (Vol. 29 (68), pp. 194—199). Kyiv [in Ukrainian].
- (2019). Western Ukrainian People's Republic 1918—1923. *Encyclopedia* (Vol. 2). Ivano-Frankivsk; Lviv [in Ukrainian].
- Radevych-Vynnytskyi, J. (Ed.). (1994). *Bloody book*. Reprint view. 1919, 1921. Drohobych [in Ukrainian].
- Hrytsak, J. (2019). *Outline of the History of Ukraine. Formation of the Modern Nation of the 19th—20th Centuries*. Kyiv: Yacaboo publishing [in Ukrainian].
- Lunyo, E. (2015). *Yavoriv Region in the Insurgent Struggle. Stories of Participants and Eyewitnesses* (Vol. 2). Lviv [in Ukrainian].
- Bilyi, V. (1925). The Story of a Peasant About How He Sought His Rights from the Denikin's Followers. *Etnohrafichnyi Visnyk*, 1, 37—40 [in Ukrainian].
- Bilyi, V. (1926). «Autobiography or Memories of the Revolution». *Etnohrafichnyi Visnyk*, 2, 63—67 [in Ukrainian].
- Kuzmenko, O., & Sokil, V. (Ed.). (2018). Levchenko Mykola Zakharovych. *The Ukrainian Folkloristic Encyclopedia* (Pp. 440—441). Lviv [in Ukrainian].
- Gadovskyi, V. (1938). Memories of a Peasant. *Nazustrich*, 3 (99), 4 [in Ukrainian].
- Petrenko, O. From the days of Bolshevik rule in Gal. Podillia in 1920. *Combatant's News*. 2010, oct. 24. Retrieved from: <http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2010/10/1920.html> (Last accessed: 21.01.2020) [in Ukrainian].
- Danylevskyi, K.O. (1951). Petliura in the Hearts and Songs of His People. *Narodne Slovo*. Pittsburg [in Ukrainian].
- Khomenko, V.G. (1971). *Folk Poetry of the Great October Revolution and the Civil War*. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].
- Ivannikova, L. (2019). From the Ukrainian People's Republic to EuroMaidan: Poetry of the People's Resistance (1918—1921). In *Ukrainian Cossacks in the Ethnic and Cultural Space of the Dnieper Region. Collection of Scientific Works* (Pp. 181—200). Nikopol [in Ukrainian].
- Kyrchiv, R. (2010). *The Twentieth Century in Ukrainian Folklore*. Lviv [in Ukrainian].
- Boyko, O. (2010). Denikin's Regime on Ukrainian lands: state system, socio-economic and national policy. *The problem of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917—1921. Collection of Scientific Works* (Pp. 115—144). Kyiv [in Ukrainian].
- Faizulin, J. *Bloody Bazar. Ukrainian week*. Retrieved from: <https://tyzhden.ua/History/36092> (Last accessed: 25.11.2011) [in Ukrainian].
- Gishchynskyi, F. (2002). For the Freedom of Ukraine: Anthology of Songs of National Liberation struggles. Lutsk [in Ukrainian].
- Voropay, O. (1970). *On the Road to the West. Diary of a Ukrainian Refugee*. London [in Ukrainian].
- Sereda, M. (1930). Otamanshchyna. Otaman Lyakhovych. *Litopys Chervonoii Kalyny*, 12, 18—20 [in Ukrainian].
- Golyk, R. (2011). The War and Rus': the Evolution of Ideas on Armed Conflicts in Medieval and Early Modern Cultures and their Reception in Modern Galicia. In *Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood. Collection of Scientific Works* (Issue 20, pp. 212—235). Lviv [in Ukrainian].
- Koroliv, V. (1919). *Ukrainian National Hero Symon Petliura*. Kyiv; Prague [in Ukrainian].
- Chykalenko, E. (2011). *The Diary (1918—1919)*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Aksenov, V. (2013). «The Tale of the Tsar and the World War», or the Experience of Reconstruction of the Mythological Discourse of Russian Peasants in 1914—1917. *Acta Slavica Japonica*, 34, 17—47 [in Russian].
- Voronina, T.V. (2001). The Image of a Political Leader in Russian folklore. In *Actual problems of political science. Collection of Scientific Works* (Pp. 17—22). Moscow [in Russian].
- Omelyanovych-Pavlenko, M. (2007). *Memories of the Commander (1917—1920)*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Pavlenko, I. (2006). *Legends and Traditional Stories of the Dnieper Region: Existence within Space and the Time*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
- Solodar, O. «Father» Svyryd. About the Unthinkable Unions of Reddened «Free Cossacks». *Our revolution of 1917—1921*. Retrieved from: https://www.dsnews.ua/nasha_revolyutsiya_1917/-batko-svirid-yak-stati-komandirom-vilnogo-kozatstva--31032020120000 (Last accessed 31.03.2020) [in Ukrainian].